2 экз.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 11 (15449) ◆ 1995 чылдың январь 19, четверг ◆ Ат салган шагы 23.00. Садар өртээ 300 рубль.

ФЕВРАЛЬ 9-ТА ЧУГААЛААР

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА-ның корр. Андрей Шторх). Россияның Президентизи Борис Ельцин Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының палаталарының кежигүннериниң мурнунга февраль 9-та чүве чугаалаар. Күрүпе баштыңының Администрациязының удуртукчузу Сергей Филатов ол дугайын журналистер-биле беседазынга дыңнаткан.

Борис Ельцин палаталарның каттышкан хуралынга январь 11-де чүве чугаалаар деп турганы билдингир болгай. Ынчалза-даа Чечняда байдал чугааның сөзүглелин эдер ужурга таварыштырган, ону чугаалаар хуусаазын орай хуусааже шилчиткен турган.

РФ-тиң Конституциязынга дүүштүр, күрүпениң баштыңы Федералдыг Хуралдың ийи палаталарының кежигүннериниң мурнунга чыл сапында чүве чугаалаар эргелиг болгаш ол чугаазынга чурттуң иштики болгаш даштыкы политиказының мурнады боттандырар сорулгаларын тодарадыр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының үшкү сессиязы

БАШТАЙГЫ ХҮНДЕ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының үшкү сессиязының бирги хуралы январь 17-де болуп эрткен. Анаа Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдейниң «1994 чылда конституссчу хүлээлгелериниң күүселдезиниң дугайында» отчедун дыңнаан.

Илеткел талазы-биле айтырыгларның соон дарый саналлар эгелээн болгаш аңаа депутаттар ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдейниң ажыл-чорудулгазынга чогуур үнелелди бербишаан, ниитизи-биле Дээди Хуралдың (Парламентинин) кылып чоруткан ажылынга, ылаңгыя ТР-ниң Конституциязынга дүүштүр Хоойлулар үндүрүлгезинге болгаш оларның күүселдезинге хамаарыштыр, ол ышкаш рынок харылзааларының үезинде экономиктиг бызыраларны дүрген хөделдирериниң аргаларының дугайында боттуг сүмелерни берип, чамдык четпестерге ханы анализтиг шүгүмчүлелдерни кылганнар.

Хүннүң айтырыы бир-тээ, конституссчу хүлээлгелерниң база хүлээп алдынган хоойлуларның күүселдезиниң дугайында болганда, контроль болгаш хыналда айтырыының талазы-биле саналдар хөй болгулаан. Бо болгаш өске-даа чугула айтырыгларны депутаттар Ш.-Б. Х. Серээдар, Б. С. Нурзат, төлээлер Б. Т. Санчы, Г. Я. Эпп боттарының саналдарынга көдүргеннер. Ылаңгыя сессияга бир дугаарында санал берген депутат Ш.-Б. Х. Серээдар эрткен үениң иштинде Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдейниң ажылында чогумчалыг чүүлдерни айытышаан, Парламентиниң 157 хоойлуларны ажылдан кылганын, ооң иштинде 36 Хоойлуларны хүлээп алганын эки деп демдеглээш, ук хоойлуларның чогум күүселдезиниң талазы-биле ажылдың четпезин, ылаңгыя арат ажыл-агыйының дугайында хоойлунуң орта күүсеттинмейн турарын айыткан. А депутат Б. С. Нурзат болгаш Б. Т. Санчы Г. Я. Эпп оларның саналдары чүгле четпестерни айтып саналы-биле кызыгаарлаттынмайн, а тургустунган байдалдың алыс чылдагаанларын айтып, ол ышкаш хоойлулар кижиже, алызы барын кижинин чаагай чоруунче угланган турарын чедип алырын опзалап дөмдеглээннер. Ол харын, бир эвес Г. Я. Эпптин-биле алыр болза, бөгүнгү экономиканы хөгжүдүп, ооң-биле амыдыралдың деңнелин кодүрер дизе, биче, боягаш ортумак бизнести сайзырадыры, хууда сайгарлыкчы чорукту камгалаан тускай хоойлуну хүлээп ап, хөрек кыында боттандырары болур.

А депутат Б. С. Нурзат хүлээп алдынган хоойлуларны күүселдин болурунуң аргалары турда-ла, күүсеттинмейн турарының чылдагааннарын айтып, ол болза контроль-хыналдының ам-даа чедир тургустунмайн, чамдык таварылгаларда бөдүүн организастыг хемчеглерниң алдынмайн турарындан, ол ышкаш хоойлулар күүселдезиниң контроль-хыналдазын күүсеткичи органнар, Дээди Хуралдың депутаттарының контроль комиссиязы ап чорудар турбуже, ону ап прокуратура албан черлеринче чая каан турары шын эвес, чүге дээрге прокуратура органнары чүгле хоойлуларны сагып турарының (күүседип эвес) айтырыгларын шиитпирлээр ужурлуг деп айыткан. Б. Т. Санчы илеткелге чедир көргүстүнмейн барган чамдык айтырыгларга доктаап, ылаңгыя депутаттарның соңгулда мурнунда программазының күүселдезиниң дугайында айтырыг чугула турганын саналдаан.

Санал берген депутаттар ниитизи-биле ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдейниң болгаш профессионал үндезинге ажылдан турар Парламентиниң бир чыл иштинде ажыл-чорудулгазынга хандыр доктаап, чогуур үнелээшкинни бергеннер.

Бистиң корр.

Россия Федерациязының Чазааның Даргазы В. С. Черномырдинниң январь 17-де Россия телевидениезинге кылган ЧУГААЗЫ

Хүндүлүг телекөрүкчүлер, Россияның чону.

Россия Федерациязының Президентизи Борис Николаевич Ельцинниң дааскаңын езугаар силерниң мурнуңарга чүве чугаалап ор мен.

Сөөлгү неделяларда болгаш хүннерде Чечен Республиканың девискээринде бооп турар болуушкуннар кымның-даа сагыш-сеткилинге дегбейн барып болбас. Россияның салым-чолу, ооң күрүнезинин бүрүн-бүдүн турары, сөөлгү чылдарда бистиң чуртувуска демократияны бадыткаары-биле кылдынган бүгү чүүлдерниң салым-чолу шиитпирлеттинин турар. Болун турар чүүлдерни бистиң ниити халавывыс кылдыр көрүп турар бистиң чуртувустуң угаан-сарыылдыг хамаатылары ону ынчаар билип турар.

Ийет, бо дээрге чечен улуска, шыпаң-ла, халаң, боттарының баштыңларының угаан-сарыыл чок политиказынга мегелеткен, улуг чидириглерге таварышкан чоңга халаң болбайн канчаар. Бо дээрге бүгү Россияга, солдаттарын, офицерлерин болгаш тайбың чурттакчыларын чидирип турар Россияга халаң болбайн канчаар.

Бо таварылганы ажыглаң алгаш, бо халаңтыг хүнперде мөчээннериниң төрелдиринге болгаш чоок кижилериге ханы кажыдалды илергейлексээн ийик мен.

Чечняда кризисти канчаар шиитпирлээриндеп Россияның келир үези бистиң шуптувустуң келир үевис хамааржыр деп үвеге бүзүреп турар мен. Бо дээрге хоозун чугаа эвес-тир. Кандыг-даа күрүне ооң девискээринин чамдык кезинге конституцияны каржы хажыдып, ооң хоойлуларын долузу-биле үреп, хамаатыларның эргелерин болгаш эрге-ажыктарын хайдырбайн, күчүлээшкин калбарын турып бээрге канчаң чөпшээрежирил?

Бис чечен улус-биле дайылдашпайн турарывысты база катап демдеглексээн ийик мен. Бистиң хүлээлгевис — дайынчы бөлүктериниң болгаш дээрбечи идегеттериниң талазындан ыйышкын чоккa, хостуг политиктиг бот-башкарныышкынны алырынга Чечняның бүгү чурттакчыларынга дузалаары болур.

Чогум-на харын, Конституция езугаар хоойлу-дүрүмүү болгаш корум-чурумну Россияның девискээринин бир кезээнге катап тургузары-биле федералдыг эрге-чагырганнар күш ажыглаарынче албадаткан.

Бо шиитпирни болгаш ооң күүселдезин ам чугаалашкан ажыы чок боор деп бодайдыр мен. Чүү болганын эки сайгарын көөр арга келир, бүгү айтырыгларга харыыларны алыр бис, оларны катаптавас дээш хөй чүүлдерни қылыр апаар бис, сөөлгү үш чылдарның уржуктуг халавы болгаш сөөлгү беш неделяның хайы кезээ-мөңгеде эрги шагже сөнеп чорзун.

Чүгле чаңгыс чүүлдү чугаалаайн. Армияны бодал чок чеме-халага опааштырган хөрээ чок. Российжи солдат бодунуң албан-хүлээлгезин төлептиг күүседип турар, ол бодунуң ат-алдарын хирлендирбээн. Бөгүн ок адаанда кижилерге хамааарыштыр каржы, бак сөстер чугаалаар эрге кымда-даа чок. Армия — күрүпениң кезин-дир, ол бистиң Россиявыстың кезин-дир. Армия дээш сагыш човаң, ооң таарымча чок байдалы дээш сагыш аарып, аңаа [illegible] келбиле хамааржыр херек.

Бөгүн бистиң кол сорулгавыс — хаң төгүүшкүүнүн сохсадыры. Каш хонук бурунгаар бистер 48 шак дургузунда отту сохсадырын саналдап турдувус. Ол чүүл балыглаңнарны ап алырынга, өлгеннерни хөөржүдеринге, килеңден хая көрүп көөрүнге үени берген турбас ийикпе. Чазак ок-боозун дужаантар кижилерге келдерел көргүзер деп чарлады. Бистер саналдарывыстын үезин база катап 48 шак иштинде, ооң улай-улай узадырынга белен турдувус.

Шериглер отту чаңгыс талалыг сохсадыпкан. Ынчалза-даа ханы хараадал-биле чугаалаарга, бистиң чаагай күзелдеривиске харыы қылдыр хоойлу чокка чепсеглеттинген кезектер улам каржызы-биле хөделиишкиннерин күштелдирген. Хан база катап төгүлген.

Ындыг турбуже, бистер кандыг-даа соңгаарладыышкын чокка Чечняның бүгү сонуургалдыг талалары-биле болгаш күштери-биле чугаалажыышкынарны чорударын санаадап тур бис:

Бирээде, шериглериниң болгаш шериг техниканың шимчээшкинин сохсадыр дугайында;

— чөрүлдээ зоназынга артиллерияны, ракета болгаш куяктыг танк техниказын база өске-даа аар чепсеглеииишкин хевирлерин ажыглаарын сохсадыр дугайында;

— кайы-кайызының-даа күш ажыглавазының зоналарын тургузар. Ол зоналарга улуг назыдылгарның болгаш ат-алдарлыг кижилериниң магадылалы-биле боо-моңгу чепсээн дужаарын база книр садын алырын чорудуп эгелээр.

Ол ышкаш дужааттынган чепсектиң кадагалалының чурумун болгаш ооң бүдүн-бүрүн чыдарының контролюн тодаралары чугула.

Чугаалажыышкынарны ың эгези ол-ла үеде боолажыышкынарны сохсадырының эгези болур ийик.

Ийде, тайбың чурттакчыларга аъш-чемни, эм-таңны, чылыг хөпти, гуманитарлыг дузаны, черле ниитизи-биле амыдыралга чугула херек чүүлдерни доктар-моондак чок чедириниң талазы-биле дугуржүп алыры эргежок чугула деп санаан турар бис.

Дүрүм езугаар тургуспаан чепсектиг шериг бөлүктериниң удуртукчуларының арынүүрүше болгаш угаан-сарыылынга чедириниң эөлчелиг бо оралдажыышкыны бо удаада оларның дөткимчезин алыр боор дээрзинге идеген турар бис.

Россияның Президентизиниң меңээ дааскаңы чугаалажыышкынар айтырыынга белеткел херек кырында эгелей берген. Москвада чүрттан турар чеченнериң төлээлекчилери-биле, шажын ажылдакчылары-биле ажыл-агыйжы кижилер-биле мээң ужуражыышкыннарым Москвага болуп эрткен. Соңгу Кавказтың бүгү девискээрлериниң, удуртукчулары-биле сумележилгелер эрткен.

Чечняда байдалды таарыштырарынга дузалаар талазыбиле Чазак Даргазының чанында тургустунган хөй-ниити чөвүлелиниң бирги хуралы чоокку хүннерде болуп эрткен. Ол хөй-ниити чөвүлелинге сураглыг эртемденнер, политиктер, культура ажылдакчылары — ажыы-биле чугаалаарга, Москвада болгаш Чечняда атсураа болгаш салдары-биле сурагжаан кижилер кирген.

Бо бүгү ужуражыышкынардан мындыг кол түүнелди кылдым: санал-оналдар, туруштар, сагыш-сеткил ханыышкынарының чидиглеиишкини хөй-даа турза, мээң ужуражым чугааланкан кижилерим чаңгыс-ла кол чүүлге, чаңгыс аай сеткилдиг болдулар: чеченнериң черинге тайбың келзин, Россия бүдүн-бүрүн артып каар болзун.

Бөгүн бирги кол айтырыг чүл дээрге, демократтыг соңгулдаларны эрттиргиже чедир шилчилгелиг үеде Чечен Республиканы харыысалгалыг, эрге-ажыкка дүгжүр ындыг эрге-чагырганы тургузуп алырының дугайында чогуур консультациялар болур ужурлуг.

Кедизинде барып ол айтырыгны чүгле Чечен Республиканың чону шиитпирлеп шыдаар. Чүгле соңгулдалар дамчыштыр политиктиг чугаалажыышкынарның кол уг-ниин биллинер, аңаа бүгү чечен улустуң болалдары болгаш үзелдери кирген турар апаар. Чүгле ынчан хоойлу езугаар, Россия Федерациязының иштинге республиканың эрге-байдалының федералдыг болгаш республиканың эрге-чагырганнарының ангылаарының болгаш өске-даа айтырыгларын чугаалажып болур.

Ындыг болур-даа. Балыглар сегинр, аарыг-качыгдал эвээжээр, хай-халаң чайлаар, чоргаар чоннуң мергени, угаан-сарыылы хомудалды болгаш көөр хөөн чок чорукту ажын эртер — шак ындыг үе аңаа ам херек.

Ам чогумчалыг амыдыралды шуудадыр, кижилерге таарымчалыг байдалдарны тургузар, улус ажыл-агыйын катап хөгжүдер, дескеннерни төрээн черлеринче ээп келиринге дузалажыр херек.

Бо бүгү — соңгаарлаттынмас сорулгалар-дыр. Оларны чүгле чечен улустуң, Чечняның бүгү чурттакчыларының саналдарынга болгаш үеелдеринге, чаңчылдарынга болгаш үнелиг чүүлдеринге даянын тургаш шиитпирлеп болур.

Шилчилгелиг үеде Чечен Республиканың Чазаан тургузары, бот-башкарылганын органнарының ажыл-чорудулгазын катап тургузары чугулазы билдингир. Оларның составынга кымнарны киирерин база-ла Чечняның чону, ооң бүрүн эргелиг төлээлекчилери шиитпирлээр апаар.

Чеченнериң янзы-бүрү төлээлекчилери Дудаевтың тарадыр сывыртапканы болгаш бүрүн эргелери ам-даа доозулбаан республиканың Дээди Совединдеп дуза дилээрин саналдап турарлар.

Ооп-даа аңгы хевирлер бар. Сонуургадыг талалар-биле ол айтырыгларны чоокку хүннерде шуут чугаалажып көөрүнге белен мен.

Ам республиканың девискээринде чогумчалыг амыдыралды тургузар талаазыбиле, чүгле сөөлгү неделяларда эвес, а экономиктиг кризистиң болгаш ажыы-биле дээрбедээшкиниң сөөлгү үш чылдарында үрегдеттирген улус ажыл-агыйын катап тургузар талазы-биле үү қылдынганының болгаш қылдынып турарының дугайында.

Ишерская — Червленая — Узловая аразының участогунда демир-орук болгаш харылзаа катап тургустунган. Червленая — Гудермес участогун миналадан арыгаан. Моздок станциядан Наурская станцияга чедир пассажирлер арыштырар демир-орук шимчээшкинин катап тургускан. Демир-орук — чүгле Чечняга эвес, а бүгү Кавказка безин, дорту-биле чугаалаарга, «амыдыралдың оруу» болгай.

Республиканың аэропортарының бирээзи катап ажылдан эгелээн. Каш хонуктар эртерге, чүүктериниң шуудуу ийнги агаар көвүрүү-биле чоруп эгелээр.

Чечняның чамдык районнарында улуг назылыг кижилер ам-на пенсияларын ап эгелээн. Республикада 32 эмнелге албан черлери ажылдан турар, эмнерни, медицинаның дериг-хөрекселдерин кирер сөөртүп турар.

Школаларның болгаш институттарның ажылын катап эгелээри-биле акша-хөрөнгилерни тускайлап турар.

Чечняның үлетпүрүнүң кол адыры — нефть / тывыжы болгаш нефтини ажылдан кылыры катап тургустунар апаар. Баштайгы ээлчегде эде тургузары негеттиниң турар 420 объектини тодараткан. Владикавказ — Чир—Юрт аразының электри дамчыдылгазының шугумнарында ажылдарны чорудуп турар. Грозныйны, үрелген бажыңнарны болгаш коммуникацияларны катап тургузары чугула сорулгаларның бирээзи болуп турар.

Республиканың мурнунда часкы хову ажылдарынга белеткел дээн ышкаш тайбың байдалда сагыш салыр чүүлдер туруп турар. Бода болгаш шээр малдарга база кушка бээр мал чемнерин сөөртүп чедирип турар.

Ында 2300 тонна гуманитарлыг дузаламчыны, ооң иштинде 2200 тонна аъш-

(Төнчүзү 2-ги арында).

1994 чылда конституссчу хүлээлгелериниң күүселдезиниң дугайында Дээди Хуралдың Даргазы К. А. БИЧЕЛДЕЙНИҢ отчёду

1994 чылды 1993 чылдың октябрь 21-де хүлээп алдынган Тыва Республиканың Конституциязының бүрүнүбиле, ужур-утказының талазы-биле боттанын эгелээнинин чылы қылдыр хамаарыштырып болур. Бо хире кыска үеним дургузунда хоойлужудулга-толээлелге болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарын, тус чер бот-башкарылгазын эде организастаары колдуунда доозулган, суд реформазының баштайгы базымнары қылдынган. Республиканың доктаамал ажылдаар Парламентизинге соңгулдалар эрткен, Чазак тургустунган, бүгү деңнелдериң чагырга дарыаларының соңгулдалары болгулаан. Ол бүгү каттыштыр ниитизи-биле чаа Конституциягга дүүштүр чоруттунуп турар Тыва Республиканың күрүне системазының политиктиг реформазы ол бооп турар. Ук системаның ажылдан келгениниң баштайгы түнелдерин сайгарын көргеш, Конституцияда ажылдан шыдаар база дээштиг принциптерни киргген-диор бис деп түнпеп болур. Ол принциптер амыдыралдың бөгүнгү боттуг үүлдериниге болгаш күрүпенин социал-политиктиг хөгжүлдезинин келир үезинге дүгжүп турар.

Кандыг-даа реформа ылаңгыя политиктиг реформа, эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганын реформазы — ол дээрге нарын чорудуг, бир эвес ол эргизин чаазы-биле революсчу аргабиле солууру эвес, а тоорту хөгжүлде аайы-биле чедип алыры хевирлиг болза, ындыг чорудуг элээн каш чылдарның дургузунда чоруп келир деп үвени айтыр апаар. Маңаа эрге-чагырганың адырларының аразында эргелериниң база харысалгаларының үүлдешпези хевирлиг таарымча чок үүлдер тургустунуп келириндеп чайлаары берге, ынчалзаажок оларны хамаатыларның болгаш ниитилелдиң эрге-ажыктарын барымаалап, чогуур сорулгага дүүштүр бот-боттарынга деңнештир үлеп ап болур

Парламентиниң ажылдан келгениниң бирги чылы эргекеп. Ооң бир тодарадыкчы онзагай талазы — Конституцияның күүтүг болурунуп, аңаа чагыртырының чаа хевириниң тургустунганы. Бо чорудугнуп шугуму-биле мурнулары турганыдан аңгы политиктиг система хевирлеттинин, эрге-чагырганың эргелеп башкарылганын, ажылагый чорудулгазының чаа тургузуглары ийепкейлиг тургустунуп турар.

Илеткелиниң эгезинде Дээди Хуралдың ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр мындыг ийи үүлдү демдеглээйн: **бирээде — Парламентиниң хоойлужудулганын профессионал субъектизи қылдыр тургустунганы хевирлеттинин болгаш хөй-ниити херектерге, эрге-хоойлулуг, демократтыг күрүпени тургузарына хоойлужулулгалыг үндезинни тургузарына салдарының күштелгени; ийиде — республикага хамааты чопшээрежилгениң байдалын чедип алырынга депутаттарның салыышкыны болгаш эрге-чагырга органнарының адырларының хоойлу езугаар эрге-ажыктарын үндулеп көөрүнүң үндезининге оларның чопшээрежилгеге, билчилгеге белени.**

Бис бүгү үүлдерни чедип албаан бис деп болбас бис. Ынчалзаажок эвээш эвести будүрүп алган бис. Өзүлдениң четпестери, частырыглары, бергелээшкиннери турзажок. Дээди Хурал Тывада политиктиг турум чоруктуң болгаш күрүпе тургузулгазын быжыглаарының күштүг фактору апар чыдар.

Дээди Хуралдың ажыл-чорудулгазының бирги чылының түңнелдерин үндүрбүшаан, ооң Даргазының конституссчу хүлээлгелериниң күүселдезиниң дугайында отчетту эгелеткен тура, Парламентиниң ажылдан эртип келген үезинде турган социал-экономиктиг болгаш политиктиг байдалдарның қыска сайгарылгазын қылыры эргежок чугула.

1. Ниитилел-политиктиг байдал

Тыва Республиканың чаа Конституциязын хүлээп алганы, ону хүлээп алырынга чедир хөй-ниитиниң калбак бөлүктери киришкен барык ийи чыл хуусаалыг белеткел ажылдары республикага ниитилел-политиктиг база социал байдалдарны турумчудуп быжыглаарынга элээн улуг чергелиг салдарны чедирген. Хамааты дүшкүүрлүг чорукту болгаш кижилерниң сеткил-хөөнүнге бүзүрел чок байдалды тургузуп турган Тываның күрүпе тургузуунуң хөй-хөй айтырыглары оларны бүгү талалыг, ажык база ажыт-чажыт чок чугаалажып көрүүшкиннериниң үезинде чайгаар шиитпирлеттинген. Тыва Республиканың Парламентизи Хөй-ниити чопшээрежилге дугайында республика керээзинге ат салырын идепкейлиг болгаш соонуургалдыг деткээн. Ол документиниң чамдык сула талалары бар-даа болза, аңаа ат салырының чорудуу боду безин кады ажылдажылганын, бот-боттарын билчириниң езузун быжыглаарынга, а ол ышкаш күрүпе туружу-биле көөр болза, кижилериң үндезин эрге-ажыктарының үүлдежириниге салдар чедирген деп бөгүн демдеглээр аргалыг бис.

Конституция демократияның хөгжүлдезинин база хамаатыларның күзел-соруун хостуг илередириниң шапкын чорудугларынга күштүг идигни берген. 1994 чыл хөй-ниити-политиктиг партияларның болгаш шимчээшкиннерниң көскү «угаан киргени»-биле демдеглеттинген. Херек кырында алыр болза, чүгле бот-догуннаан Тываның улусчу намы база коммунистернин Тыва республика организациязы боттарының туружун Парламентиде депутаттарны тамчыштыр илеретпишаан политиктиг шиитпирлерни хүлээп алырынга боттуг киржип турар-даа болза, оске политиктиг каттыжыышкыннар боттарының туруш-көрүжүн пропагандалап база нептереднинге бүгү аргалары бар. Ындыг болурунга Россия Федерациязының субъектилеринге бир-ле дугаар ажыглаан парламент соңгулдаларын эрттиреринин холушкак мажоритарлыг схемазы эки салдарны чедирген.

Чурттакчы чоннуң хамааты бедик идепкейи 1994 чылдың төнчүзүнде-даа хевээр арткан. Дээди Хуралдың үнген депутаттарының орнунга депутаттар соңгулдаларынга соңгукчуларның 70 ажыг хуузу киришкен болгай. Төлээлекчилериң тус чер Хуралдарын хевирлеп тургузар талазы-биле ам болур кампания база чедишкинниг болур боор деп идеген турар бис, ынчангаш республикага тус чер бот-башкарылгазы долу четчеттинген база дүүштүнген хевирни чедип алыр.

Мээң бодап турарым-биле республикада ниитилел-политиктиг байдал амгы үеде быжыг туруштуг шыпарлар-лыг, аңаа национаддар аразында харылзааларның чаагай, таарымчалыг чоруу дыка улуг салдарны чедирип келген. Хамаатыларның база хөй-ниити-политиктиг организацияларның чамдык чүгааларга, үүлдерге эрге-чагырга органнарының аажылчорудулгазынга хамаарыштыр шүгүмчүлелдери бүгүниити хүлээп көрген демократтыг нормаларның қызыгаарын ашпайн турар. Ниитилелдиң политиктиг туружун божаншадырынче угланган ындыг-мындыг күштернин илерээшкиннери демдеглеттинмейн келген.

Республикада боттарының политиктиг уг-шиниин аайы-биле дыка янзы-бүрү бооп турар массалыг информацияның чепсектери күрүпе деткимчезинге даянын алган ажылдан турар, ол чорук чурттакчы чоңга боттарынын күзээни-биле солуп, сеткүүлдерни шилип алыр, боттарының бодал-сагыжын хевирлеп тургузар аргаңы берип турар.

2. Экономиктиг байдал

Бистиң парламентивистиң ажылының эгези Россияда экономиктиг кризистин ханылаашкынының үе-чадазынга таварышкан ол үе-чада ам-даа уламчылап турар болгай. Ынчангаш Дээди Хуралдың ажыл-чорудулгазының 1994 чылда экономиктиг байдалын таарымчалыг дээринге хамаарыштырып болбас, харын-даа сыр дедир деп болур — чугула экономиктиг хоойлу төлевилелдерин хүлээп алыры чигзинчиг апарган, оларны акшаландырарының 1994 чылда экономиктиг байдалын таарымчалыг дээринге хамаарыштырып болбас, харын-даа сыр дедир деп болур — чугула экономиктиг хоойлу төлевилелдерин хүлээп алыры чигзинчиг апарган, оларны акшаландырарының үнер дөстери херек кырында чок. Ынчалзаажок Парламент бодунуң ажылын хамаатыларның, ниитилелдиң база күрүпениң кризисти ең эвээш чидириглер-биле ажыл эртеринге салдар чедирер ындыг экономиктиг бызыраларны дилеп тыварынче угландырган. Кол угланыышкыннар болза, бойдус курлавырларын шинчээдиг алырынга болгаш ажылдан қылырга, капитал тудугга, кодээ ажылагый продукциязын болбаазырадын қылырынга инвестицияларны киириштиреринде, биче болгаш ортумак бизнестиң хевирлеттинин тургустунуп турар структураларын дамчыйтыр чаа ажылдаар черлерни тургузарында, гуманитарлыг база техниктиг уг-шиглиг эртем шинчилелдеринде бооп турар. Чазактың Тыва Республиканың даштыкы экономиктиг ажылчорудулгазын хөгжүдериниң концепциязын ажылдан қылырынче база боттандырарынче угланган бурунгаар көрдунген базымнарын деткиири черле эргежок чугула.

Кол-кол социал-экономиктиг көргүзүглер талазы-биле эрткен чылда байдал мындыг бооп турар. 1994 чылда үлетпүр бүдүрүлгезинин кудулаашкыны уламчылаан, 1993 чылдыы-биле деңнээрге, ол 22 хуу қызырылган. Чоннуң хереглел барааннарын бүдүрери 26 хуу эвээжээн, ооң иштинде аъш-чемге хамааржыр барааннар — 27 хуу қызырылган. Херек кырында боттуг хемчээлдерге көргүстүнер бүдүрүлге чорудуу статистиканың барымдаалап көрүп турары бүгү хевирлериниң талазы-биле — хөмүрдаш, даг-дүгү, хапа материалдары, трикотаж қылыглары, эът, сүт продукциязы, хлеб, хлеб-булочка база кондитер қылыглары — кудулаан. Чамдык чылдагааннарны, ооң иштинде 1994 чылдың чайының болгаш күзүүнүң агаар-бойдус байдалдарының хараазындан кодээ ажылагый продукциязының чугула хевирлерин — тарааны, эътти, сүтү, дүктү бүдүрери болгаш садары дыка кудулаан. Чижээ, 1994 чылда тараа бүдүрүлгези 81,4 муң тонна болган азы ооң мурнунда чылдың деңнелиниң 65 хуузу, мал болгаш куш садары 6,4 мун тонна (дириг деңзиге) азы 1993 чылдың хемчээлиниң 66 хуузу болган.

Республиканы Қыдыкы Соңгу чүкке деңештирген районнарга хамаарыштырганы чурттакчы чоннуң амыдыралы деңнелин Россияда ортумак көргүзүүгдерге чоок хемчээлге арттырар арганы берген. 1994 чылдың дургузунда чурттакчы чоннуң бир кижиге онааштыр акша орулгалары 4,8 катап өскен, ол кадында барааннарга болгаш ачы-дузаага хереглел ортетериниң индекизи херек кырында 317 хуу өскен. Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның айда ортумак ажыл төлевири 1994 чылда 195 мун рубль болган, 1993 чылдыыбиле деңнээрге, 4,2 катап өскен.

Республикада күрүпениң

(Төнчүзү 2-ги арында).

1994 чылда конституусчу хүлээлгелериң күүселдезиниң дугайында Дээди Хуралдың Даргазы К. А. БИЧЕЛДЕЙНИҢ отчёду

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

галыг хевирлери турда, чүгле ынчан ол сорулга күүсеттинин болур. Ынчангаш Дээди Хуралдың бо талазы-биле ажылының ужур-сорулгазы — федералдыг деңнелге үндүрүг онаалдазының деткикчи принципин, а амгы үениң хопчу-хавырыкчы принципин эвес, камгалап арттырып алырында, оон-биле кады ажылдап шыдаар бүдүлгелерге болгаш үлетпүр черлериге үндүрүг чиигелделерин база күрүне деткимчезин, социал ужур-уткалыг болгаш ачы-буян угланыышкынныг тургузугларга идиг бээрин киириштир, тургузарында деп билип турар мен.

Мээң бодап турарым-биле кол сорулга федералдыг сан-дан чүгле дотациялар, субвенциялар болгаш трансферттер дилеп аарында эвес боон турар. Республиканың чурттакчы чонунуң чанчыл болган ажыл-чорудулга хевирлерин өөренип көрүп, ажыл чорударының чаа хевирлерин тургузарының, Тыва Республиканың эвээш эвес бойдус-экономиктиг база кижи күчү-күжүн дүргенибиле ажылдадырының орук-тары-биле республиканы дотациялыг (дузаламчы дилээр) байдалдан үндүрери чүден артық чугула экономиктиг сорулга болур. Ол сорулга Парламентиниң болган Чазактың чаңгыс аай стратегиязы (кол угланыышкын) болур ужурлуг.

3. Дээди Хурал — эрге-чагырга органнарының системазында

1994 чылдың январь 6-да хевирлеттинин тургустунган болгаш Тыва Республиканың Конституциязына дүүштүр доктаамал үндезинге ажылдап турар, 32 депутаттан база 6 комитеттен тургустунган Дээди Хурал экономика болгаш сан-хөө, конституция-эрге-хоойлу политиказы, күрүне тургузуу, аграр болгаш социал политика, чурттар аразының ажыл-керектери база парламентилер аразынга харылзаалар талазы-биле адырлар аайы-биле ажыл-чорудулганы боттандырын турар. Парламентиде 2 фракция ажылдап турар: аграр (көдээ ажыл-агый) болгаш Ботдогуннаан Тываның улусчу намының.

Парламентиниң эрге-башкарылгазында ийи кол айтырыг турул турар — хоойлужудулга болгаш хүлээп алдынган хоойлуларны контрольдаары. 22 хуралдан тургустунган ийи сессия дургузунда 36, оон иштинде күрүне тургузуунуң талазы-биле— 18, сан-хөө-бюджеттин — 2, Көдээ ажыл-агыйның — 2, үндүрүг политиказының — 5, социал политиканың — 3, өске-даа айтырыгларның талазы-биле 6 хоойлу хүлээп алдынган. Социал болгаш сан-хөө-бюджет айтырыгларының, үндүрүглер болгаш хуужудулга талазы-биле доктаамал күштүг 159 хоойлужудулга актызын Парламент хүлээп алган. Парламент дыңнаашкыннарының бөлүү, оон иштинде «ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының (чыыжының) дугайында» Тыва Республиканың хоойлуузунуң төлевилелинин, талазы-биле россия-моол кызыгаарының тыва кезээндө байдал дугайында, өг-бүле, не-чаш, шажын база шажын каттыкыышкыннарының талазы-биле дыңнаашкыннар болган. Парламент дыңнаашкыннары, хоойлу чогаадылгазының чорудулгазынга хөй-ниитиниң киржилгезинин хевири боон, бодунуң эргежок чугулазын болгаш ажыктыг чоруун көргүскен.

Дээди Хуралга чыл дургузунда хоойлу саналдан киирериниң чуруму-биле 43 хоойлу төлевилели, оларның иштинден Тыва Республиканың Президентизиниңдеп —5, ТР-ниң Чазаандан 28 төлевилел киргеи. Ынчалза-даа янзы-бүрү чылдаганнар-биле, оон иштинде чедир белеткеттинмээнинден оларның чамдыызы сайгарылга кылыры-биле хүлээп алдынмайн барган.

Дээди Хуралга хоойлу саналдан киирер эргелиг органнар ол эргезин көзүлдүр-ле чедир ажыглан шыдавайн турарын айтыры чугула. Оларны хоойлужудулга талазы-биле амгызындан-даа идепкейлиг болгаш демниг кады ажылдажылгаже чалаксадым.

Эрткен чылдың дургузунда Дээди Хурал хамаатыларның эргелерин болгаш хостуг чоруун хандырар, хамааты ниитилелдиң эгелээшкиннерин деткиир талазы-биле элээн көскү ажылдаан. Тыва Республиканың «Хөй-ниити каттыжыышкыннарының (организацияларының) дугайында» Хоойлузу хүлээп алдынган. Хамаатыларның каттыжыш болур эргелериниң дугайында, шажын организацияларының дугайында хоойлу төлевилелдериниң баштайгы таныжылга сайгарылгазы болуп эрткен. Оларны ажылдап кылыры уламчылап турар.

Бистиң хоойлужудулга ажыл-чорудулгавыста чедир ажыглаттынмаан эвээш эвес курлавырлар барын айтыры чугула. Маңаа Дээди Хуралдың бодунуң контрольдаар эрге-хүлээлгелерин, ылаңгыя бюджет адырынга чедир боттандырбайн турарын айтыры чугула боор. Бо айтырыг талазы-биле чогуур хоойлужудулга актызын белеткээри ажыктыг боон болур чадавас. Ол-ла үеде бүгү-ле чүвелерни шуптузун контрольдаар, хайгааараар эргелерни боттарывыска ап шыдавазывыс маргыш чок болур ужурлуг. Маңаа хамаарыштыр тодаргай конституция нормалары бар.

Дээди Хуралдың комитеттериниң болгаш Чазактың хоойлу саналдан киирин турарының дугуржулга, дүүштүрүлге чок боон турары, хоойлу чогаадылгазының ниити сорулгаларын болгаш угланыышкыннарын чедир ажылдап кылбайн турары нарын айтырыглар дээрзин айтыр бодап-дыр мен. Маңаа ботботтарывысты шүүмчүлээн ажыы чок боор, кады ажылдажылга херек, а ону чорудуп болурунуң эге базымнары көстүп кээп турар.

Дээди Хурал биле Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының, ооң адаккы болгаш үстүкү палаталарының аразында элээн сырый харылзаалар салдынын турар. 1994 чылда чугаалажып көөрү болгаш чогуур эскериглерин база саналдарын киирери-биле федералдыг деңнелдин хоойлужудулга актыларының төлевилелдериниң Дээди Хуралга эвээш эвес кээп турганы ону херечилеп турар. Төлевилел бүрүзүнүң талазы-биле эргежок чугула даалгаларны комитеттерге берип, а чамдыктарын Парламентиниң пленарлыг хуралдарынга чугаалажып көөрү-биле киирген.

Дедир харылзаа чуруму-биле хүлээп ап турар документилерин Дээди Хурал Күрүне Думазынче болгаш Федерация Човүлелиниче чорудуп турган.

Дээди Хуралдың парламентилер аразының харылзаалары салдынын база быжыгын эгелээн. Федералдыг Хуралдың эрттирип турары хемчеглерге, оон иштинде эртем-практиктиг семинарларга, хуралдарга, парламент дыңнаашкыннарынга депутаттар чаңгыс эвес удаа киришкен. Дээди ниитилелдиң эгелээшкиннерин деткиир талазы-биле элээн көскү ажылдаан. Тыва Республиканың «Хөй-ниити каттыжыышкыннарының (организацияларының) дугайында» Хоойлузу хүлээп алдынган. Хамаатыларның каттыжыш болур эргелериниң дугайында, шажын организацияларының дугайында хоойлу төлевилелдериниң баштайгы таныжылга сайгарылгазы болуп эрткен. Оларны ажылдап кылыры уламчылап турар.

Бистиң хоойлужудулга ажыл-чорудулгавыста чедир ажыглаттынмаан эвээш эвес курлавырлар барын айтыры чугула. Маңаа Дээди Хуралдың бодунуң контрольдаар эрге-хүлээлгелерин, ылаңгыя бюджет адырынга чедир боттандырбайн турарын айтыры чугула боор. Бо айтырыг талазы-биле чогуур хоойлужудулга актызын белеткээри ажыктыг боон болур чадавас. Ол-ла үеде бүгү-ле чүвелерни шуптузун контрольдаар, хайгааараар эргелерни боттарывыска ап шыдавазывыс маргыш чок болур ужурлуг. Маңаа хамаарыштыр тодаргай конституция нормалары бар.

Дээди Хуралдың комитеттериниң болгаш Чазактың хоойлу саналдан киирин турарының дугуржулга, дүүштүрүлге чок боон турары, хоойлу чогаадылгазының ниити сорулгаларын болгаш угланыышкыннарын чедир ажылдап кылбайн турары нарын айтырыглар дээрзин айтыр бодап-дыр мен. Маңаа ботботтарывысты шүүмчүлээн ажыы чок боор, кады ажылдажылга херек, а ону чорудуп болурунуң эге базымнары көстүп кээп турар.

Дээди Хурал биле Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының, ооң адаккы болгаш үстүкү палаталарының аразында элээн сырый харылзаалар салдынын турар. 1994 чылда чугаалажып көөрү болгаш чогуур эскериглерин база саналдарын киирери-биле федералдыг деңнелдин хоойлужудулга актыларының төлевилелдериниң Дээди Хуралга эвээш эвес кээп турганы ону херечилеп турар. Төлевилел бүрүзүнүң талазы-биле эргежок чугула даалгаларны комитеттерге берип, а чамдыктарын Парламентиниң пленарлыг хуралдарынга чугаалажып көөрү-биле киирген.

Дедир харылзаа чуруму-биле хүлээп ап турар документилерин Дээди Хурал Күрүне Думазынче болгаш Федерация Човүлелиниче чорудуп турган.

Дээди Хуралдың парламентилер аразының харылзаалары салдынын база быжыгын эгелээн. Федералдыг Хуралдың эрттирип турары хемчеглерге, оон иштинде эртем-практиктиг семинарларга, хуралдарга, парламент дыңнаашкыннарынга депутаттар чаңгыс эвес удаа киришкен. Дээди Хуралдың делегациялары алган ёзузу-биле ийи катап — Турцияга эрткен Делегейниң түрк чоннарының ийиги конгрезинге, Татарстан четкеш келген. Ийигизинге Дээди Хурал биле Татарстан Республиканың Дээди Совединиң аразынга кады ажылдажылганы доктаадын тургузарының дугайында протоколга ат салдынган.

Мооң мурнунда Хакасия, Алтай Республика, Саха (Якутия) Республика-биле чедип алдынган шак-ла ындыг хевирлиг керээлерни боттандырар талазы-биле ажыл үргүлчүлеп келген. Бурятияның, Карелияның, Калмыкияның, Новосибирск областының болгаш Красноярск крайның соңгулдалыг органнарының удуртукчулары-биле нарын байдалдар үезинде дугуржулгалыг хемчеглер дугайында доктаамал сүмележилге чоруп келген. Чамдык депутаттар девискээрлер аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның ажылчын органнарының составынга кирер күзелин илереткен.

Дээди Хуралдың ажыл-чорудулгазының бирги чылының ниити түңнелдиринден Конституция-эрге-хоойлу политика комитетиниң (даргазы Д. И. Кольчиков), Күрүне тургузуунуң комитетиниң (даргазы Б. Д. Монгуш) үреттүнелдиг ажылын демдеглээр апаар. Элээн күзениишкинниг ажылдан келген Экономика болгаш сан-хөө-чээли политиказының комитединден Парламентиниң бюджет адырларына контроль албан-хүлээлгелерин организастаарының болгаш күүседириниң, Тыва Республиканың Сан-хөө яамызы, үндүрүг инспекциязы болгаш Тыва Республиканың Национал банкызы-биле сырый кады ажылдажылга кылып тургаш, республиканың ниити сан-хөө-чээли политиказын хевирлеп тургузарының талазы-биле мурнукузундан-даа тодаргай сорулгалыг ажыл-чорудулганы манап турар бис. Ындыг ажыл-чорудулга бүгү Дээди Хуралдың экономиктиг политиказын хевирлеп тургузарына болгаш боттандырарына чедирин кээр ужурлуг.

Социал политика комитеди идепкейлиг ажылдап турар: элээн каш солун болгаш ажыктыг «төгерик столдарны», чамдык социал айтырыгларның хөй-ниити сайгарылгазын ол эрттирген, ынчалза-даа, өске талазындан, комитеттиң ажылы арай четпес үре-түңнелдиг боон турарын демдеглен болур, Амгы үениң нарын социал-экономиктиг байдалдары турда, өөредилгениң, культураның, өг-бүленің болгаш не-чаштың айтырыгларын шиитпирлээриниң оруктары, аныяктарга база чурттакчы чонунуң өске-даа кошкак камгалалдыг кезектеринге социал деткимченің айтырыглары хоойлужудулга актыларының хевири кылдыр ам-даа боттандыртынмаан үеде, хамаатыларның чагаалары болгаш дилеглери-биле хүн бүрүнүң шалыпкын ажыды эргежок чугула. Ындыг-даа болза ол комитетте бо чылын кылыр ужурлуг ажылдарның эвээш эвезин айтыр апаар социал айтырыглар талазы-биле элээн каш хоойлуну болгаш хоойлужудулга актыларын удавас хүлээп алыр.

Аграр политика комитеди бодунуң ажыл-чорудулгазынга аажок чугула адырларны — көдээ ажыл-агыйны болгаш көдээ чурттакчыларның социал айтырыгларын хаара тудуп турар. Көдээ ажыл-агый каракка көзүлдүрле буурап дүжүп турар амгы экономиктиг байдалдарда көдээниң ишчилери чээлибиле, өре-ширелиг чурттап турарлар, а чаа экономиктиг харылзаалар көдээде тургустунмаан, көдээ ажыл-ишчилериниң эрге-ажыктарын хоойлу-дүрүм талазы-биле камгалаарынга тодаргай, харын-даа шиитпирлиг туруш комитеттен негеттинин турар. Арат (тараачын) болгаш фермер ажыл-агыйларның, көдээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында амгы үеде күштүг боон турар хоойлуларны, черге хамаарылганы тодарадын турар хоойлуларны, ооң-биле кады өнчү дугайында хоойлуның көдээ чурттакчыларның эрге-ажыктарынга хамаарышкан кезээн дарый эде көөрү негеттинин турар. Маңаа хамаарыштыр Аграр политика комитединге көдээ ишчилерни, көдээ бараан бүдүрүкчүлерин хоойлужудулга ёзугаар деткиринче угланган дээштиг болгаш амыдыралчы аграр политиказын улам кызымаа-биле хевирлеп тургузарын сүмелексээр-дир бис.

Депутаттар ниитизи-биле боттарының парламент ажыл-чорудулгазынга тодараттынын, хоойлулар болгаш хоойлужудулга актыларын белеткээринге база хүлээп алырынга киржилгезиниң аргаларын тып болгаш ажыглап турарын демдеглээр өөрүнчүү. Чамдык депутаттар боттарының хоойлу саналдан киирер эргезин калбаа-биле ажыглап, кайы-бир төлевилелди белеткээрин бодунга ап, парламентиниң дыка хөй ажыл-керектеринге идепкейлиг киржип турарлар. Ындыгларга депутаттар В. А. Петренко, Б. Д. Монгуш, М. М. Майдыр, Б. Д. Сат, Б. С. Седей, Ч. С. Хертек, В. Х. Иргит, Л. Н. Чыргалан, А. А. Даржай болгаш өскелер-даа хамааржын турарлар.

Дээди Хуралдың шупту органнарының ажыл-чорудулгазын анализтеп тура, парламент ажылының дээштиин бедидериниң курлавырлары бар дээрзин, ооң шынарлыг болгаш бүгү тала-биле бодамчалыг белеткеттинген хоойлуларны хүлээп алырынга үндезилеп чугаалап болур. Шак ындыг курлавыр шупту комитеттерде-даа, депутат бүрүзүнде тус-тузунда-даа бар. Бөгүнгү отчеттуң сайгарылгазындан бистер бодувуска чогуур түңнелдерни үндүрер боор бис деп бодап турмен. Депутат бүрүзүнүң эгелекчи туружундан Дээди Хуралдың ажыл-чорудулгазының үре-түңнелдериниң шынары болгаш саны хамааржыр. Депутат бүрүзүнүң үреттүңнелдиг ажылын бүгү талалыг деткиир — маңаа ат чок чорук болгаш деңнештирилге турбас ужурлуг.

Дээди Хурал бодунуң ажыл-чорудулгазында беш кылдыс-те хаара туттунган 30 кижиден тургустунган Секретариатка даянын ажылдап турар. Секретариаттың специалистери бедик мергежилдиг, ак сеткилдиг, харыысалгалыг ажылдакчылар дээрзин демдеглээри артык болбас. Оларның арга-дуржулгазы, билии, профессионал деңнели комитеттерге долу беримчелиг ажыглаттынар ужурлуг, оларның хүлээлгелерин чүгле техникти ажылдарга кызыгаарлаары шын эвес.

Амгы үеде Секретариаттың тургузуу таарымчалыг болуп турар, ынчалза-даа медээ-анализ секторунуң ажылын кичээнгейге албас болза хоржок. Бо айтырыгга хамаарыштыр хемчеглер алдынар апаар.

4. Сан-хөө-ажыл-агый айтырыглары

Тыва Республиканың бюджедин ёзугаар 1994 чылда Дээди Хуралдың ажыл-чорудулгазын хандырарынга 2.195 млн. рубль көрдүнген турган. Херек кырында киреп келгени болгаш ажыглаттынганы — 1.782 млн. рубль. Республиканың сан-хөө бергедээшкиннериниң ужун Дээди Хуралдың материал-техниктиг баазазын быжыглаарынга, парламентиниң эксперт болгаш консультация ачы-дузазын база өске-даа атказаарлаттынмас хереглелдерин хандырарынга баар ужурлуг турган 413 млн. рубль чедир алдынмаан. Дээди Хуралды долу эвес акшаландырганы дээрге-ле, парламент онзагай хандырышкынны негевейн турар, ол өске-даа бюджет организацияларындаа-биле база эвээш акшаландырын турар көдээ ажыл-агый болгаш үлетпүр-биле деңге амгы үениң бергелерин болгаш четпестерин үлежип турар дээрзин херечилеп турар.

Үндүрүп берген акша-хөреңгилерге чарыгдалдар кол түүлдерге дараазында байдал-биле кылдынган: Ажыл төлевириңге, шаңнал акшазынга болгаш материалдыг дуза чедириишкининге 497 млн. рубль көрдүнген турган, моон херек кырында 437 млн. рубльди чарыгдаан, ажыл-агый хереглелдиңге 649 млн. рубльди ажыглаан, ооң иштинде коммунал ачы-дуза —115 млн. рубль. Автотранспорт ачы-дузазынга болгаш гаражты тударынга 237 млн. рубльди үндүргеи, артык кеаектер садыл алырынга —44 млн. рубль чарыгдаттынган.

Почта-телеграф, телефон ачы-дузазы, тускай харылзаа болгаш фельдегерь харылзаазы дээш 113 млн. рубльди төлээн. Автотехника болгаш дериг-херексел садыл алырынга көрдүнген 248 млн. рубльдиң орнунга 239 млн. рубль чарыгдаттынган. Командировка болгаш албан ажыл-чоруунга көрдүнген 127 млн. рубльдиң 72 миллиону ажыглаттынган. Капитал сеп-телге чорударынга чыл дургузунда 133 миллионну көрүп каан турган, а чарыгдаа-ны—157 млн. Сеп-телге-чаартылга ажылдарының көвей болганындан, чаңгыс-ла ажыр чарыгдаттынган статья ол болган. Депутат чарыгдалдарга 194 миллионну үндүрер турган, 103 миллионну чарыгдаан. Ынчап кээрге, 1994 чылда Дээди Хуралдың ажыл-чорудулгазын хандырарынга көрдүнгенинден эвээш акша-хөреңгилер ажыглаттынганы илдең-дир. Депутаттарның командировка чарыгдалдарынга камналганы кылыры-биле үүгле эң-не чугула дээн аткаарлаттынмас командировкаларны кылып турган. Дериг-херексел садыл алыры чыл дургузунда барык турупкан турган, чүгле харын сөөлгү кварталда хөй эвес санныг эт-сеп болгаш көвүдеилге техникизын саткан.

Ниити бюджет бергедээшкиннериниң байдалдарында ТР-ниң Президентизи болгаш Чазаа Дээди Хуралдың ажылының баштайгы чылында ооң материал-техниктиг бергелериңе билиишкинниг хамааржын, чаа орган эң-не чугула чарыгдалдарны кылырынга четчи бээр хире акша-хөреңгилерни үндүрүп бээр дээш бүгү болдунар аргаларын ажыглаан. Акша-хөреңги бадылаттынган смета өзугаар ажыглаттынын турганын онзагайлап айтыры чугула: бүгү-ле сан-хөө операцияларынга чогуур документация бар, чорудун турар чарыгдалдарның шын чоруп турарын болгаш дүүшкээн хынаарынга доктаамал контроль тургустунган, учет, отчеттуң документилери тургустунган майыктар өзугаар кылдынып турар.

Шиитпирлеттинмээн болгаш бо чаа чылче шилчип келген оргтехниктиг, ажыл-агыйжы, сан-хөө айтырыглары бар-даа болза, республиканың бюджединиң чедишпезиниң болгаш дотациялыг чоруун парламент билип турар.

5. Түңнел үүлдер

1994 чылда ТР-ниң Конституциязында көрдүнген Конституция, Дээди болгаш Дээди арбитраж судтарының даргаларын база Дээди болган арбитраж судтарының судьяларын Дээди Хуралдың Даргазының төлээлеп киреринің талазы-биле эрге-хүлээлгези боттанмайн чыдын калган. Конституция судунуң хевирлээшкининиң хоойлужудулга баазазын парламент хандырын кылган, ынчалза-даа Тыва Республиканың Конституция судун бодун соңгун чорудар ажыл акша-төгериктиң бергедээшкиннери-биле саадап туруп берген. Ол органны чаңгыс бир дуга-ар чылында тударынга безин 200 млн. ажыг рубль негеттинин турар. Ынчалза-даа бо айтырыг 1995 чылдың бюджединиң шаа-биле шиитпирлеттинер апаар.

Дээди судтуң болгаш Дээди арбитраж судунуң даргаларын катап соңгуурунуң талазы-биле дугуржулга процедуралары белеткеттинин кылдынган болгаш кайы-даа үеде чоруттунуп болур, ынчалза-даа РФ Конституциязынга чөрүүжүп турар ТР-ниң Конституциязының 94 - үүлүн таарыштырыже чедир ТР-ниң Президентизиниң Дээди Хуралдың адрезинге бижимел саналы бар. Бистиң Конституциявыс езугаар Дээди болгаш Дээди арбитраж судтарының судьялары эрге-хүлээлгелерин Дээди Хурал мурнунга дүжүргеш, оон катап аңаа соңгуттурган туруп болур, а россия Конституциязын езугаар ол органнар бүгү назыны-биле соңгудар болгаш оларның катап соңгулдазы көрдүнмейн турар.

ТР-ниң Конституциязын хүлээп алганының болгаш чаа парламентиниң ажылдап эгелээнинің үелери бистиң республиканың Россия Федерациязының составынга суверенниг күрүне боон тодараттынарына болгаш тургустунарынга политиктиг байдалдың үези болган деп көрүп болур. Эрге-хоойлулуг, юридиктиг, төөгүлүг параметрлер талазы-биле Тыва Республика федерацияга Россия Федерациязының болгаш бүгү-делегей эрге-хоойлужудулгазының субъективизи кылдыр төлептиг черни ээлээн турары кончуг чугула.

Амгы үеде Тыва Республика РФ-тиң Федералдыг Хуралында төлээлелгениң бүгү эргелерин ажыглап турар болгаш федерацияның эң чугула дээн айтырыгларын сайгарып чугаалажырынга болгаш конститусчу регионалдыг айтырыгларны таарыштырарынга эң-не идепкейлиг турушту ээлеп турар. Ооң-биле чергелештир Тыва Республиканың бүгү-делегей организацияларының болгаш өске-даа күрүнелер аразының органнарының составынче кирериниң талазы-биле айтырыглар шиитпирлеттинин турар. Бо чүүл езугаар 1995 чылда Каттышкан Нациялар организациязында төлээлеттинмээн чоннарның организациязынга бүрүн эргелиг кежигүн кылдыр кирин алыры тоң чугула болун турар. А чоорту КНО-нуң экономиктиг болгаш техниктиг программаларының киржикчизи болуп, ЮНЕСКО-нуң, Азия-Оожум океан регионунуң организациязының культурлуг болгаш социал адырларының талазы-биле кады ажылдажылганы чорудары көрдүнген. Ол ышкаш Россияның регионнары болгаш ХКД чурттары-биле бедик деңнелдиң харылзаалары кончуг чугула.

Турция, Кыргызстан, Казахстан, Туркмения болгаш Узбекистан-биле ажыл-керекчи база албан өзүүнүң харылзааларын тургузуп алгаш, хөгжүдери биске этнополитиктиг ужур-дузалыг болур, а политика-экономиктиг айтырыглар талазы-биле алырга, Моол, Кыдат, Япония болгаш Мурнуу-Көрей-биле культура-экономиктиг быжыг харылзааларны тургузары чогумчалыг болур. Ажыл-керекчи харылзаалар дугайын чугаалаар болза, Тыва Республиканың Европа чурттары болган АКШ-биле харылзаа тудары биске ажыктыг, Ооң-биле чергелештир республиканың бойдус курлавырларын ажыглаарының келир үедеги айтырыгларынче кичээнгей салыр ужурлуг бис. Байлаавыс арбын, ындыг болзажок, бүгү чүвени амгы үениң хереглелинче болгаш ажыглалынче угландыра бээривиске таарымча чок болур. Катап тургустунмас байлактар — хөмүрдаш, алдын, даг-дүгү, кобальт болгаш оон-даа өске казымал байлактар чүгле республиканың амгы чурттакчыларының эвес, а келир үедеги салгалдарывыстың байлаа-дыр. Үшкү муң чылда бүгү делегейге курлавырлар чедишпестей бээр деп чүве амгы үеде билдине бергенин барымдаалап көргеш, катап тургустунун келбес бойдус байлактарын сайгарыпсаарганындан кирген орулгаларның кезик-чамдының келир үедеги салгалдарывыстың үлүг-хуузунга тускайлап арттырын бээр тускай фондуну тургузар айтырыгны өөренип көөр үе келген. Дээди Хурал маңаа хамаарыштыр стратегтиг эгелээшкинни үндүрер ужурлуг.

Бистиң республикавыска парламентаризмниң баштайгы базымнарын ниитизи-биле боттуг боон турар деп үнелевишаан, ооң чамдык таварылгаларда таарымча чок апар чыдарын база өөренип көөр херек. Ол дээрге Парламентиниң контроль эрге-хүлээлгелериниң кошкап, харын-даа чидип бар чыдарыдыр. Ындыг чорук кижи төрелгениң төөгүзүүнде парламентаризмге турун көрбээн. Демократчы, эрге-хоойлулуг күрүнеге парламент дээрге эрге-чагырганың деп эргелиг болгаш деп деңзилиг бир адыры болур, ол дээрге бүгү-ниитиниң хүлээп көрген аксиомазы-дыр.

Тыва Республикага парламентаризмни улам ыңай хөгжүдериниң кол угланыышкыннары болза, ТР-ниң Парламентизин болгаш Чазаан четчелеп тургузарының кол принциви кылдыр хөй партиялыг чорукту доктаадын тургузары; тодаргайлаарга, Парламент мандаттарының чартык кезиин партиялар болгаш шимчээшкиннер алган турар ужурлуг. Парламентиниң өзээн болгаш удуртулгазын Парламентиге хөй черни алган партиялар, блоктар тодарадыр, ынчангаш ол оларга хамаарышкан турар ужурлуг. Чазак болза Парламентиге хөй черни алган партиялардың болгаш блоктарның парламент чазаа кылдыр тургустунар ужурлуг. Ону парламентиге хөй черни алган партияларга, блоктарга даянган күрүне баштыңы саналдан киирер. Экономиктиг программаларны боттандырары дээш Парламентиниң мурнунга чазактың харыысалгазы, ооң-биле кады республиканың социал-экономиктиг байдалы, ооң политиктиг турум чоруу, делегейге ат-алдары болгаш туружу дээш парламентиниң болгаш Чазактың бир чергелиг харыысалгазы хандыртынар.

Бо угланыышкын-биле бурунгаарлаашкын экономикада болгаш ниитилелде кризистерни чоорту ажыл эртпишаан, кедизинде барын бистиң республикавыска күрүне баштыңының болгаш Чазак удуртукчузунуң албан-дужаалдарын ангылаары-биле шиитпирлеттинер боор деп бодаар мен. 2000 чылга чедир үеде республикага парламентаризм хөгжүлдези ындыг янзылыг көрдүнүп турар; стратегия талазы-биле алырга күрүне баштыңы болур Президентиниң өөмүнээзинден база эрге-чагырганың дээди төлээлекчи болгаш хоойлужудулга органы болур Парламентиниң өөмүнээзинден республикага чаңгыс аай удуртулга дүүштүртүнүп турун кээр. Бистер ниити күзенишкиннеривис-биле Тыва Республикага күрүне тургузуун болгаш улусчу эрге-чагырганы улам быжыглаарының үндезиннерин ажылдап кылыптарывыска бүзүрелиммни илергейлеп тур мен. Биске эрге-чагырганың бүгү күжү эвес, а хоойлунуң күжү тергиидеп турар күрүне херек.

Адак сөөлүнде, чечектелишкинни чедип алырының кол үүлү болур каттыштырыкчы национал идея дугайында бодалдарга доктааксадым. Ниити күрүне, ниити нация талазындан алырга, чүгле тыва нацияга хамааржыр эвес, республиканың хөй национал кижилериңе хамааржыр, оларның хүлээп көрүп база деткип, күүседип турары национал идея дугайын чугаалап турарым бо. Амгы үе-чадада болгаш күрүненің, ниитилелдің чоокку келир үеде угаан-бодал болгаш материалдыг курлавырларын каттыштырын база мобилизастап турар идея дээрге хамаатының болгаш күрүненің чаңгыс эвиниң дугайында үзел-бодал болур. Тодаргайлаарга, чечектелин турар хамааты — чечектелин турар күрүне деп үзел-бодал-дыр. Хөгжүлдениң бүгү, байлактары-биле кижи болу бодун хандыртының алырына чугуур байдалдарны тургустааанда, бодунуң күш-ажылы база угааны-биле материалдыг чаагай чоруун экижидип алырынче база социал байдалын экижидип алырынче кижини оттурбаанда, кижиниң бодунуң амыдыралының угаан-бодал болгаш материалдыг үндезиннерин тургузуп алырынче чүткүлүн деткээн күрүненің тускай сорулгалыг деткимчези чокта чечектелин турар күрүне тургустунмас. Кижини, хамаатыны угаан-бодал болгаш материалдыг талалардан кам-хайыра чок дарлаар күрүнени тургузары ам болзун: «Эки турачы болгаш албадакчы» эгелер-биле бистер «чечектелин турар» күрүнени тургузуп тур бис деп, боттарывысты каш-каш он чылдар дургузунда мегелеп келген бис. Мен бодап көөрүмге, амгы үениң хамаатызы бодунуң холдары, угааны, аргалары, бодалы-биле бодунуң амыдыралын экижидип алырынга белеп боон турар. Чүгле хүн бүрүнүң карак салбас эргелеп башкарылгазы-биле, материалдыг кежиктерни үлеп хуваарда «Бодунуң үвезі ботка чоок» деп принцип-биле, кижиниң ажыл-агыйжы болгаш чогаадыкчы чоруун кандыг-даа аргалар-биле кызыгаарлавазы-биле хамаатыга шаптык кадып болбас херек. Хостуг кижи дээрге ооң хууда хосталгазы өске бир хостуг кижиниң хууда хосталгазы эгелей бээрге, төнүп калыр дээрзин кезээде бодап чоруур. Ынчангаш ниитилел кижиниң болгаш күрүненің дарлаарындан чечектелир эвес , а ниитилелдің болгаш күрүненің угаан-бодал база материалдыг байлактарының бүдүрүкчүү, тудукчузу болур кижиниң чечектелишкининден чечектелир деп чүве билдингир-дир. Биргээр чугаалаарга, «Бүгү чүвени кижиге!» деп кыйгырыгны катап тургузар херек. Бистиң дугайывыста өске чон «Олар бүгү чүвени кижиге!» деп чугаалавайн, бүгү чүвени кижилерге хамаарыштыр кылын турар деп чугаалаан турар кылдыр.

Дыңнаанынар дээш четтирдим.

В. С. ЧЕРНОМЫРДИННИҢ ЧУГААЗЫНЫҢ ТӨНЧҮЗҮ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында.

чемин, чыын эптээр 350 ажыг бажыңны чедирген. Дезин чоруткаларга болгаш өскээр кешкеннерге дузаламчыны көргүзүп турар.

Бо бүгү ажылларны боттандырып чорудары чаадайын уламчылап турарындан улуг бергелээшкиннерге таваржып турар. Продуктулар, эмпер, чугула хереглелдің бараанарын чүдүрген хөй-хөй чүүк машиналары аңаа туруп турар. Дузаламчы негеттинин турар кижилерге ол бүгү чүүлдер чогуур үезинде чедиртинмейн турар. Ынчангаш аткылажыышкынарны чаңгыс хүн, чаңгыс шак-даа соңгаарлатпайн, доп-дораан соксадыры кончуг чугула боон турар. Ынчангаш бистер боо-чепсектиг удур туруушкунну дүрген соксадыр дээш туржуп турар бис Ынчангаш бистер чечен айтырының политиктиг арга-биле дүрген шиитпирлээрин кызыдын турар бис.

Амгы үеде бүгү Россияда кижилер мындыг айтырыгны салып турар: Чечняда удур туруушкун улус ажыл-агыйында кандыг салдарны чедире бээрил, чурт реформа чорудулгазындан өскээр чайлай бербес бе, сөөлгү үеде чорудуп келген экономиктиг политикавыстан ойталай бербес бис бе?

Дорту-биле чугаалап каайн: дедир кандыг-даа шимчээшкин болдунмас. Бодувустуң программавыста айыткан чүүлдеривисти 1995 чылда чедип алыр бис. Саң-хөө политиказын-даа, хуужудулганы-даа ревизиялавас бис. Көрүүшкүннерни таарыштыр тургузуп, «боттуг» кижилер болурун биске сүмелеп турар-даа болза.

Херек кырында кара чаңгыс боттуг политика болза, инфляция-биле демиселди күштелдирер, камналгаларны болгаш инвестицияны уламчылаарынга идиг бээр, фонд рынокун хевирлеп тургузаар, бүдүрүлгени хөгжүдеринге деткимчени көргүзер, сайгарлыкчы чорукка шаңнал макталды көргүзер талазы-биле Чазактың бодап тодараткан үүлдерни боттандырар дээш бурунгаарлаары болур.

Бо бүгү чиик эвес болур. Чүгле чечен кризизиниң уржуктарын ажыл эртеринге 5 триллион рубль негеттинер. Ол дээрге, бир эвес бистер ол девискээрде байдалды чоокку үеде чогумчулуп, тайбын, күш-ажылче кирер болзувусса, негеттинер акша-түңдүр.

База катап катаптан каайн: реформаның стратегиязы 1995 чылда өскертинмес. Харын-даа чамдык принципиалдыг айтырыгларны шиитпирлептерин дүргедедиптер боор бис.

1995 чыл Россияның ажыл-агыйын быжыктырын тургузарының чылы болур ужурлуг. Ол ындыг-даа болур. А Чечняда хан төгүүшкүнүн дүрген соксадыры ол сорулганы чедип алырын дүргедедир.

ЧЕЧЕН РЕСПУБЛИКАДА БАЙДАЛ

ГРОЗНЫЙ. Республиканың найысалалында байдал ам-даа парын хевээр болуп, артыышаан. Президент ордузун хостаары улам бергедээн турган: бирээде, Дудаевтиң ополченнери болгаш хөлезиленикчилер от ажыдарын соксатпаан, ийиде, Россияның туттурган 70 ажыг солдаттары ордунун адаанда бар деп чарлаан, а бир эвес федералдыг шериглер ордуже чаза таварын кирер болза, туттурган ол шериглерни кыра боолаар бис деп кыжанын келгеннер.

Грозныйның элээн каш районнарында мөөнелген үймээнчилерни артиллерия-биле боолаан түңнелинде хоорайда орт қыптыгын эгелээн. Россияның иштики шериглериниң Грозныйда командылалы өртту өөрүүр талазы-биле дээштиг хемчеглерни алган.

«Россияның өлүрткен хөй шериглерин РФ-тиң тус черде шериг командылалы чажыды-биле хөөп турар» деп медээни Дудаевтиң талалакчылары нептереткен турган. Ол медээниң мегезин Россия Федерациязының Онза байдалдар талазы-биле яамызының сайыды Сергей Шойгу сойгалап илереткен болгаш бүрүнү-биле буруу шапкан.

РФ-тиң федералдыг шериглери Грозный хоорайның төн районнарынга контрольду колдуунда тургускан болгаш бүзээлээшкинни улам чыырын, моон мурнунда мурнуу чүүче ажык турган девискээрни дуглапкан.

МОСКВА. Россия Федерациязының Чазаанын Даргазы Виктор Черномырдин Чечен Республикада байдалга хамаарыштыр медеглел кылган. Амгы үеде кол сорулга — Чечняда дайын чорудулгаларын доп-дораан соксадыры-дыр деп, РФ-тиң Чазаанын баштыңы онзалап айыткан. Дайын чорудулгаларын соксадыр, чепсээн дүжүрер дугайында Чечняда дүрүм чок ёзу-биле тургустунган отряд-тарга хөй удаа саналдан

КЕЗЕР ЭМЧИ: «КӨДЭЭНИҢ ЧОНУ МЕҢЭЭ ЧООК»

Кончап Кулакович Кууларны бичиизинден тура таныыр, билир мен. Ону таныыр, билир кижилер өң-не моогу-биле сеткилинден анаала «Кулакович» дижир, а шынында документ езугаар, алыр болза — Халбың-Кулак оглу Кончап дээр болдур өвеспе.

Мээң ачам кажан чылгы кадарбастап, мал бригадириче шилчип, аңаа ажылдай бергенде, мен даайым сугнуң аалынга барып (ынчан даайым чылгычылап турган), аңаа чылгы кадаржыр турдум. Ол үеде Кончап бистен назы-хар талазыбиле бичии турган болгаш, бисти эдербес-даа чүве. Мен харын ооң ажызы Шурунза-биле кады база оларның төрелдери болур оолдар — Алак-оол, Алдай-оол, Сатаан-оол суглар-биле чылгы бажы дозуп, дүне күзеттеп, чамдыкта эллчежин алгандаа чоруп турар-ла бис. Кончаптың аразы, даайымның өөнүң ишти күүйүм-биле ургашкылар улус, ынчангаш олар кезээде кады-кожа чурттап чорааннар. Ынчан олар Бижиктиг-Хаяга чурттап турганы ол.

А Кончаптың өөрү бичии оолдар, кижи бүрүзү сөдүргелиг (хүлбүс бышкаандан кылган бичии оолдарның аргамчызы), тал аттар мунуп алган өдекте шаан чоруп турар-ла чүве. Ынчан мындыг бир таварылга болганын ам ооң-биле ужуражып келгеш, бо-ла сактып чугаалажы бээр бис. Ынчан биче дүүш турар үеде ол аалга ачам ашак чедип келген. Ооң кол-ла сорулгазы — сиген-ширбиш үезин чедип келген, ынчангаш мени ушкарып алыр дээш келгени ол.

Өдек адаанга чортуп орташ, көөрге, бичии оол кудуж чаныңга келген соонда, хенертен көзүлбейн барган. Ашак черле сезингеш, аттың кара маңы-биле халдып кээрге, демги бичии кижи казып каан кудукче куду башталдыр кире берген, чүгле ийи буду карааңайныр чыткан. Ашак ат кырындан ээжеш-ле, ооллу ушта соп каан. Ынчангаш «ачаң ашак мээң тыныпы алган кижи» дээш, дыка өөрүп чугаалаар кижи. «Ачаң ашакка амдаа мөгейин чоруур мен» деп чугаалаар чүве ийин.

Кончап бичиизинден турала өөренир чүвеге алыс-ла садымныг кижи деп билген мен. Кажан улгады берген школачылар чайгы дыштаныылгада чаңылан келгеш, өөредилге дугайында чугаалажыргa, ол оларның чаныңдан ыравас, оларның оозун сонуургаар. А чамдыкта элезинге үжүк-бижик хевирлиг дүрзүлерни-даа чуруп орарла.

Ынчангаш кажан ол школага өөренип турда, ооң өөредилгези кончуг шыырак болганы-биле, Кызыл-Мажалык школазындан Кызылдың № 2 школазынче шилчээни ол чүве-дир. Ол үеде көдээ школаларның шыырак дээн өөреникчилерин Кызылдың № 2 школазынче шилчидип, аңаа доступуп турган үелер база турду чоп. Бистің бирги Президентивис база-ла ол школаны доосканы кижи.

Ук школаны доозуп алгаш, Кончап Красноярскиниң медицина институдунче киреринің экзаменнерин кандыгдаа бергедээшкин чонка чедиишкиннинг дужаап, медицинаның нарын, берге айтырыгларын, ооң чажыттарын шиңгээдип алырынче шымныы кирипкен. Ол дээрге 1962 чыл. Институттуң беш чылдары билдиртпейн шуужуп эрте берген. Кончап Кулакович 1967 чылда ол дээди өөредилге черин чедиишкиннинг дооскаш, төрээн Тываазынга чедип келгеш, Чөөн-Хемчик кожуунунуң Чадаана хоорайга кезер эмчи боон ажылдай берген. Ол кожуунга эмчи колдуу-ла 10 чыл ажылдаан. Ынчан ооң харыылап турган девискээри капчаар-даа аажок улуг. Чөөн-Хемчиктен аңыда, Сүт-Хөл, Өвүр кожууннарның чонун база хүлээп ап, ачы-буянын Кончап Кулакович көргүзүп келген. Ол черниң чону ам-даа ону сактып, чугаалажып чоруурлар. Черле ындыг, кым-на ачы-буянын, бодунуң эки ажыл-ижиниң изин арттырып каан болдур, чон ооң соонда ону ыяап-ла сактып чугаалажы бээр.

Чадаанага ажылдап турда мындыг таварылга болган: Ол үеде ыракка Мөңгүн-Тайгадан Кызылга мындыг сөзүглелдиг телеграмма келгеш: «Хөрээжен кижи бергедээн, боду божуп шыдавас». Ынчан Мөңгүн-Тайгада агаар багай, самолет ужуп шыдавас болганы-биле Кызылдан Чадаанага дорт айтыышкын келген. Ында: «Божудар, анестезиолог эмчилерни алгаш, кезер эмчи Куулар Мөңгүн-Тайгаже чоруткаш, аарыг кижиге дүртен дузаны чедирзин» деп каан болган. Ынчангаш Кончап Кулакович чогуур эмчилерни алгаш, кежээликтей Мөңгүн-Тайгаже аттанышканнар. Орай дүне четкеш, берге байдалдыг турган иениң чаш кижиниң амытыны ап, ачы-дузазын чедирген. Эртен эрте самолет ужуп чедип келгеш, демги эмчилерни Чадаанага эккеп каарга, оларның өг-бүлелериниң ишти харын кайган, дүүн чаа кежээ моон үнген улус, канчап эртен эрте чедип келгенинер ол дээш, өлдепсиниң нат болганнардыр.

Баштайгы үеде Чадаанага ажылдап чедип келгеш, дүштеки чем соонда, халат чокка, бодунуң ажылдаар кабинединче кирер дээрге, хүлээп алыныкыга келген улус шыжыгып, «Бистің сөөлүвүске соотурлап ал, бо кандыг аайлыг турың улуг кижи сен, бичии кижи хиренде» деп, улгады берген херээжен чон ону чаа сөглээш, өрээлинче киирбейн барган таварылга база бар. Ол үр-даа боданмайн, кезер эмчиниң аарыг кижилер шарыдар кабинедин таварып киргеш, халадын кедип алгаш, аарыг улусту эллчег езугаар хүлээп ап эгелей бергенде, демги улус ам кээп белиңнеп, арны-бажы кызып турганын ол ам дыка солун кылдыр чугаалаар.

Ажыл шагының соонда, «Мени спорт шөлүнден тып алыр силер» деп сагындырып каап, волейбол ойнап чоруй баар турган. Ол үеде ойнап турган улустуң арызындан ону ылган алыры-биле школаны доозуп алгаш, Кончап Красноярскиниң медицина институдунче киреринің экзаменнерин кандыгдаа бергедээшкин чонка чедиишкиннинг дужаап, медицинаның нарын, берге айтырыгларын, ооң чажыттарын шиңгээдип алырынче шымныы кирипкен. Ол дээрге 1962 чыл. Институттуң беш чылдары билдиртпейн шуужуп эрте берген. Кончап Кулакович 1967 чылда ол дээди өөредилге черин чедиишкиннинг дооскаш, төрээн Тываазынга чедип келгеш, Чөөн-Хемчик кожуунунуң Чадаана хоорайга кезер эмчи боон ажылдай берген. Ол кожуунга эмчи колдуу-ла 10 чыл ажылдаан. Ынчан ооң харыылап турган девискээри капчаар-даа аажок улуг. Чөөн-Хемчиктен аңыда, Сүт-Хөл, Өвүр кожууннарның чонун база хүлээп ап, ачы-буянын Кончап Кулакович көргүзүп келген. Ол черниң чону ам-даа ону сактып, чугаалажып чоруурлар. Черле ындыг, кым-на ачы-буянын, бодунуң эки ажыл-ижиниң изин арттырып каан болдур, чон ооң соонда ону ыяап-ла сактып чугаалажы бээр.

Чадаанага ажылдап турда мындыг таварылга болган: Ол үеде ыракка Мөңгүн-Тайгадан Кызылга мындыг сөзүглелдиг телеграмма келгеш: «Хөрээжен кижи бергедээн, боду божуп шыдавас». Ынчан Мөңгүн-Тайгада агаар багай, самолет ужуп шыдавас болганы-биле Кызылдан Чадаанага дорт айтыышкын келген. Ында: «Божудар, анестезиолог эмчилерни алгаш, кезер эмчи Куулар Мөңгүн-Тайгаже чоруткаш, аарыг кижиге дүртен дузаны чедирзин» деп каан болган. Ынчангаш Кончап Кулакович чогуур эмчилерни алгаш, кежээликтей Мөңгүн-Тайгаже аттанышканнар. Орай дүне четкеш, берге байдалдыг турган иениң чаш кижиниң амытыны ап, ачы-дузазын чедирген. Эртен эрте самолет ужуп чедип келгеш, демги эмчилерни Чадаанага эккеп каарга, оларның өг-бүлелериниң ишти харын кайган, дүүн чаа кежээ моон үнген улус, канчап эртен эрте чедип келгенинер ол дээш, өлдепсиниң нат болганнардыр.

Баштайгы үеде Чадаанага ажылдап чедип келгеш, дүштеки чем соонда, халат чокка, бодунуң ажылдаар кабинединче кирер дээрге, хүлээп алыныкыга келген улус шыжыгып, «Бистің сөөлүвүске соотурлап ал, бо кандыг аайлыг турың улуг кижи сен, бичии кижи хиренде» деп, улгады берген херээжен чон ону чаа сөглээш, өрээлинче киирбейн барган таварылга база бар. Ол үр-даа боданмайн, кезер эмчиниң аарыг кижилер шарыдар кабинедин таварып киргеш, халадын кедип алгаш, аарыг улусту эллчег езугаар хүлээп ап эгелей бергенде, демги улус ам кээп белиңнеп, арны-бажы кызып турганын ол ам дыка солун кылдыр чугаалаар.

Ажыл шагының соонда, «Мени спорт шөлүнден тып алыр силер» деп сагындырып каап, волейбол ойнап чоруй баар турган. Ол үеде ойнап турган улустуң арызындан ону ылган алыры-биле школаны доозуп алгаш, Кончап Красноярскиниң медицина институдунче киреринің экзаменнерин кандыгдаа бергедээшкин чонка чедиишкиннинг дужаап, медицинаның нарын, берге айтырыгларын, ооң чажыттарын шиңгээдип алырынче шымныы кирипкен. Ол дээрге 1962 чыл. Институттуң беш чылдары билдиртпейн шуужуп эрте берген. Кончап Кулакович 1967 чылда ол дээди өөредилге черин чедиишкиннинг дооскаш, төрээн Тываазынга чедип келгеш, Чөөн-Хемчик кожуунунуң Чадаана хоорайга кезер эмчи боон ажылдай берген. Ол кожуунга эмчи колдуу-ла 10 чыл ажылдаан. Ынчан ооң харыылап турган девискээри капчаар-даа аажок улуг. Чөөн-Хемчиктен аңыда, Сүт-Хөл, Өвүр кожууннарның чонун база хүлээп ап, ачы-буянын Кончап Кулакович көргүзүп келген. Ол черниң чону ам-даа ону сактып, чугаалажып чоруурлар. Черле ындыг, кым-на ачы-буянын, бодунуң эки ажыл-ижиниң изин арттырып каан болдур, чон ооң соонда ону ыяап-ла сактып чугаалажы бээр.

Ол ыныкаш Кончап Кулаковични Кызыл хоорайга кезер эмчилен ажылдаар кылдыр та чеже чалалга болбаан дээр силер, ол база-ла ойталап каар турган. «Мен көдээге ажылдаар мен, көдээ чонуң амыдыралын эки билир, оларның-биле чоок болгаш, оларга төлептиг баraан болуру — мээң хүлээлгем» деп чугаалаар чораан.

Кончап Кулаковичиниң өөнүң ишти Азыймаа Байыровна база-ла дээди эртемниг эмчи, ол — иштии аарыглар эмчизи. Олар Красноярскиге эмчи институдунга кады өөренип турган, таныжып алгаш, аас-кежиктиг өг-бүлени тудуп, ам-даа эмчиниң ачы-буянын чонга чедиилеп, таныжып алгаш, Кончап Кулаковичиниң медицина институдунда өөренип турда, ооң өөредилгези кончуг шыырак болганы-биле, Кызыл-Мажалык школазындан Кызылдың № 2 школазынче шилчээни ол чүве-дир. Ол үеде көдээ школаларның шыырак дээн өөреникчилерин Кызылдың № 2 школазынче шилчидип, аңаа доступуп турган үелер база турду чоп. Бистің бирги Президентивис база-ла ол школаны доосканы кижи.

Ук школаны доозуп алгаш, Кончап Красноярскиниң медицина институдунче киреринің экзаменнерин кандыгдаа бергедээшкин чонка чедиишкиннинг дужаап, медицинаның нарын, берге айтырыгларын, ооң чажыттарын шиңгээдип алырынче шымныы кирипкен. Ол дээрге 1962 чыл. Институттуң беш чылдары билдиртпейн шуужуп эрте берген. Кончап Кулакович 1967 чылда ол дээди өөредилге черин чедиишкиннинг дооскаш, төрээн Тываазынга чедип келгеш, Чөөн-Хемчик кожуунунуң Чадаана хоорайга кезер эмчи боон ажылдай берген. Ол кожуунга эмчи колдуу-ла 10 чыл ажылдаан. Ынчан ооң харыылап турган девискээри капчаар-даа аажок улуг. Чөөн-Хемчиктен аңыда, Сүт-Хөл, Өвүр кожууннарның чонун база хүлээп ап, ачы-буянын Кончап Кулакович көргүзүп келген. Ол черниң чону ам-даа ону сактып, чугаалажып чоруурлар. Черле ындыг, кым-на ачы-буянын, бодунуң эки ажыл-ижиниң изин арттырып каан болдур, чон ооң соонда ону ыяап-ла сактып чугаалажы бээр.

Чадаанадан Москваже билинн бедидип, ийи чыл өөренип чоруткаш, ону чедиишкиннинг дооскаш, Таңды кожуунга 1978 чылда ажылдап чедип келген. Ол үеде Москвага өөренип турда ооң башкылары профессорлар, эртемденнер ооң кезип эмнээр талазы-биле салым-чаяанныын магадап, ооң бодунга ону чугаалап, аңаа кезер эмчилеп артып каарын сүмелээн. Ол орта мынчаар харыылаан: «Силерниң бүзүрелиңерге канчаар-даа аажок өөрүп четтирдим, ындыг-даа болза мен төрээн черим Тывага ажылдаар мен» дээш ол саналдан ойталап каан.

Ол ыныкаш Кончап Кулаковични Кызыл хоорайга кезер эмчилен ажылдаар кылдыр та чеже чалалга болбаан дээр силер, ол база-ла ойталап каар турган. «Мен көдээге ажылдаар мен, көдээ чонуң амыдыралын эки билир, оларның-биле чоок болгаш, оларга төлептиг баraан болуру — мээң хүлээлгем» деп чугаалаар чораан.

Кончап Кулаковичиниң өөнүң ишти Азыймаа Байыровна база-ла дээди эртемниг эмчи, ол — иштии аарыглар эмчизи. Олар Красноярскиге эмчи институдунга кады өөренип турган, таныжып алгаш, аас-кежиктиг өг-бүлени тудуп, ам-даа эмчиниң ачы-буянын чонга чедиилеп, таныжып алгаш, Кончап Кулаковичиниң медицина институдунда өөренип турда, ооң өөредилгези кончуг шыырак болганы-биле, Кызыл-Мажалык школазындан Кызылдың № 2 школазынче шилчээни ол чүве-дир. Ол үеде көдээ школаларның шыырак дээн өөреникчилерин Кызылдың № 2 школазынче шилчидип, аңаа доступуп турган үелер база турду чоп. Бистің бирги Президентивис база-ла ол школаны доосканы кижи.

Ук школаны доозуп алгаш, Кончап Красноярскиниң медицина институдунче киреринің экзаменнерин кандыгдаа бергедээшкин чонка чедиишкиннинг дужаап, медицинаның нарын, берге айтырыгларын, ооң чажыттарын шиңгээдип алырынче шымныы кирипкен. Ол дээрге 1962 чыл. Институттуң беш чылдары билдиртпейн шуужуп эрте берген. Кончап Кулакович 1967 чылда ол дээди өөредилге черин чедиишкиннинг дооскаш, төрээн Тываазынга чедип келгеш, Чөөн-Хемчик кожуунунуң Чадаана хоорайга кезер эмчи боон ажылдай берген. Ол кожуунга эмчи колдуу-ла 10 чыл ажылдаан. Ынчан ооң харыылап турган девискээри капчаар-даа аажок улуг. Чөөн-Хемчиктен аңыда, Сүт-Хөл, Өвүр кожууннарның чонун база хүлээп ап, ачы-буянын Кончап Кулакович көргүзүп келген. Ол черниң чону ам-даа ону сактып, чугаалажып чоруурлар. Черле ындыг, кым-на ачы-буянын, бодунуң эки ажыл-ижиниң изин арттырып каан болдур, чон ооң соонда ону ыяап-ла сактып чугаалажы бээр.

Ол 1990 чылда оларны дедир-ла-ла четтир. Ол-ышкаш чүгле республика иштинден эвес, эрги буступ дүшкен эвилелдиң чонун база хүлээп ап турган-на болгай. Олар Дус-Хөлге, Чагытайга, Уургайлыга келгеш, эмчиниң сүмезин ап, ооң хүлээп алыр черинче кээн турган. Ооң ыңай, Чагытайның иишнер лагерьлеринге республиканың кайы-даа булуңнарындан өөреникчилер дыштаныр келгеш база Кончап Кулаковичиниң дузазын алтаныр кайы көвей. Ынчанташ Кончап Кулакович «Улустуң эмчизи» деп бедик атка черле төлептит деп чүвени, бодунуң биче сеткилдии-биле, чонунга дузаргаа-биле, чонга үргүлчү бараан болуп, ачы-буянын доктаамаа чедирип келгени-биле ол чедин ап болур деп бодаар мен.

Эмчиниң хостуг үезинде чүге сонуургалдыын база билип алдым. Ол хол бөмбүүнге, стол теннизи ойнаарынга кончуг ынак. Ол ышкаш бажыңында дуалаал ажыл-агыйында янзы-бүрү куштарны, инек, хаванны тудуп турар. Бажыңының девискээринде садчыгашта яблок, слива, черешня, ранетка, честек-кат, виктория дээн ышкаш кат-чимис өзүп турар. Ону ажаарынга ол канчаар-даа аажок ынак.

— Бажыңга мал-маган азыран, кат-чимис өстүрүп, погаа аймаа тарып, ажаап ажылдаарга кижиниң хей-аъдыш-тура-соруун көдүрер. А үргүлчү-ле аарыг улус, аарыг дугайында бодап чоруур бодалдан чартыктырар, кижиниң шаг-шинээ көдүрлүр боор-дур — деп, Кончап Кулакович чугаалаар. Ооң оозу кончуг шын.

Ол ышкаш бажыңынга аңаа орбас, бо-ла бажың ажылы кылган турар. Бо кижи ийи-чаңгыс бажыңынга баарга, ожук-паш, аяксава кырынга-ла баар. Чем кылып турда мырынай магалыг. Ооң кылган чеми хөөрем чокка, дыка-ла амданныг боор ийин.

Кончап Кулакович бо хүннерде кезип эмнээр эмнелге салбырын эргелекчилевишаан, кезер эмчи боон, чаасканн ажылдаан турар. Дээди эртемниг анестезиолог эмчи база чок, ооң орнунда ортумак эртемниг оолдарны угланп-башкарып, ол ажылды база боду харыылап турар. Кончап Кулакович ынчангаш амыр-дыш чок.

Болдуңуң чуртаан эртин келгени 50 чылларының 27-зин улустуң кадыы дээн ажылга могаг-шылаг чок берип келгени ол. Ооң бүлиныг холдары-биле кезип эмнеп каан улустары ону бо-ла чугаалашкан, аңаа өөрүшкүзүп үргүлчү илереткен чоруур.

Савый-оол ООРЖАК.
Таңды кожуун.

БАРЫКСАНЧЫГ НОМ САҢЫ

Бистің Чаа-Хөл кожуунуң Булуң-Терек сумузунда ном саңында 1994 чылдың алды айдан бээр Кызылдың уран чүүл училищезинің доозукчузу Лидия Доваадор эргелекчилеп ажылдап турар. Мергежилинте бердинген, улуг сонуургал-биле ажылдаар аңыяк специалист бо каш айлар дургузунда безин дыка хөй солун чүүлдерни чон ортузунга кылып чоруткан. Монгуш Кунгаевич Өлчей-оол чогаалчының 60 хар, Александр Даржайның 50 хар харлаан оюнга ном саңынга чопнуң, чогаалчыларның киржилгези-биле солун ужуражылга эткен. А аныяк библиотекарь литературлуг арынны тывынгыр-сагынгыр тургузуп, авторларның шулүктерин номчукчуларның киржилгези-биле бараалгаткан.

Көдээ библиотекада ниитизи-биле доктаамал 600 номчукчу бар. А бо чаа 1995 чылдың январь 5-6 хүннеринде 612 кижи чедип турар.

Ном саңының дерилгези ханы утка-шыпарлыг: тыва улусту чаагай чаңчылдарынга делгелгелер, арагалаашкынга улур «Араганың кырынга чам үнер», «Сиңи — өлүмнүг аарыг» деп булуңнар кижизидикчи өөредилгит, утка-шынары дээштиг. Номчукчуларга чаа келген номнарның утказын, маадырларын тайылбырлап берип турар.

Лидия Доваадор школачыларның аалчызы. Ооң киржилгези-биле 11-ги класска Салим Сурун-оолдуң «Аваанга даңгырак» деп номунга литературлуг-конференция солун эткен. Ол бинизинден тура библиотекарь болурун күзеп чораан. Чогаал номчуур, номнарга ынак, камныг уруг бичии чылдарындан-на бажыңынга ном саңының булуңунда номнарны номчуп, сайгарып, үзүндүлерни пээжилеп, чогаалдарга чуруктар чуруп өзүп келген. Арыг-Бажында библиотекарь Александра Түлүшовна Суктермаа, Ийи-Талда библиотекарь Зоя Доржу-ооловна Сазапакова угбаларының мергежилин сонуургап, оларны дөзээн.

Ном саңында бичии уругларга салбырны база ажыдып, бичии чаштарга ном номчуурунга сонуургалды оттуруп турар. Ном саңының ажылчылары аштакчы Бийлэ Викторовна Дамдын-оол ажылынга кызымак, кежээ, арыг-силиг, биче сеткилдиг, эвилең-эвилең кижи.

Ном саңында мындыг кайтамчык онза сеткилдиг, солун кижилер ажылдап турар боорга, ынаар удаа-дараа барыксанчыг.

Нина ЭРТИНЕ.

Булуң-Терек суур.

Солун кежээ

ЧАА ӨГ-БҮЛЕНИ БАДЫЛАШТЫРГАН

Сүт-Хөл кожуунуң төвү Суг-Аксы суурнуң Культура бажыңынга темалыг кежээни тус черниң кедээ чагырга черинің даргазы Кирилл Санчиевич Ооржак ажыткан. Спецчериниң даргазы Кирилл Санчиевич Ооржак ажыткан. Спецчериниң даргазы Кирилл Санчиевич Ооржак ажыткан. Фойеннаны кежээниң темазынга дүүштүр дерип каастаан. Фойеннаны кежээниң темазынга дүүштүр дерип каастаан. Фойеннаны кежээ-ле, ажыл-төлге, аас-кежикке хамаарыштыр янзыде өг-бүлеге

●Спорттуң, уран чүүлдүң кижилери

ЧУЛУК ҮЕЗИНИҢ ЧИИРБЕЙИ

Уктуг кижи угун салбас, уктуг идик чылыын салбас

Иван Ярыгиниң шанналы дээш хостуг хүрешке делегей чергелиг маргылдаага киржир эрге дээш шилилгелиг ажык мөөрей январь 6-7 хүннеринде Красноярск хоорайга болуп эрткен. Хоочун спортчуга тураскааткан ол маргылдааның чуруму-даа, негелдези-даа, шынгыы болган. Ыпчангаш деңзи бүрүзүнге бирги, ийиги черлерни ээлээп мөгелер ук турнирге киржир кылдыр шилиттинер. Ону улам тодарадыр чугаалаарга, бирги черни ээлээп мөге Сибирьниң чыынды командазынга, а ийиги черже үнген кижи Красноярск крайның чыынды командазынга хүрежир эргелиг болур. Оон ангыда Россиядан база бир команда киржир. Ниитизиннде чугаалаарга, бүгү Россиядан бир деңзиге үүгле 3 кижи хүрежир ужурлуг-дур. Мынчап кээрде ол турнирге Сибирьден, Ыраккы Төөн үүктен эң-не шилиндек мөгелер ол маргылдаага барын киржири илдең ышкажыл.

Шилилге маргылдаага Россиядан дыка шыырак мөгелерниң барып киришкенин, байдалдың кандыг болуп турарын бистиң төлээлер Красноярскиден телефон-биле чаңгыс эвес удаа дыңнаткан. Якутиядан, Бурятиядан, Хакасиядан, Чита, Новосибирск, Кемерово, Амур областардан, Хабаровскиден болгаш Красноярскиден шыырак мөгелер киришкен.

А бистиң республикадан Тывазының адын камгалап 5 аныяк мөге барып киришкен. Оларны дээди спортчу мергежил школазының (ДСМШ) тренери, спорт мастери Владимир Тюлюш удуртуп чораан. Аныяк мөгелер дээрге кымнарыл? 48 килограмм деңзиге спорт мастери Станислав Оюн, Самдар-оол Даржаа, 52 килограммга Россияның чыынды командазының кежигүнү Орлан Монгуш, Чаа чыл бүдүүзүнде Кызылга болуп эрткен хостуг хүреш федерацияның аптас, Красноярскиде артыш калгаш, шыңгыы белеткеним турарлар.

Шилилге маргылдаага 52 килограмм деңзилиг мөгелер хөй киришкен — 22 кижи. Буян Биче-оол деңзи аайы-биле алды мөге-биле хүрешкен. Якутиядан, Хакасиядан, Бурятиядан, Новосибирскиден, Красноярскиден келген удурланыкчыларын тиилеп үнзе-даа, финал оюнга Россияның шыырак деңзи аныяк мөгелериниң бирээзи Улан-Удэден келген Бато Жамсуевке 3:1 кылдыр ойнаткаш, ийиги черге төлептиг болган. 90 килограммга тыва хүрештиң алдарлыг мөгези Аяс Монгуш 12 кажи аразындан багай эвес хүрешкеш, II черни ап үнген.

Буян аныяк мөге. Оон шанналдыг черлерже бүзүрелдиг кирип, спорттуң бо хевиринге бурунгаар чүткүлдүү көстүп келген. Уктуг кижи угун салбас, уктуг идик чылыын салбас. Буянның спортчу чедиишкиннери чүгле оон бодунуң чедиишкини, өөрүшкүзү эвес дээрзин ол ыяк билир. Ол дээрге тренерлериниң, эш-өөрүнүң, адаезиниң база чедиишкини, өөрүшкүзү-дүр. Эрткен чылдың декабрьның сөөлгү хүннеринде «Херел» спортзалга республиканың хостуг хүреш федерациязының организастааны маргылдаа болуп турда, Буян Биче-оолду Тываның күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы, спорт мастери болгаш Бүгү-россия чергелиг судья Владимир Сумакинович Биче-оолдуң оглу чүве-дир деп билип алган мен. Ол маргылдаага В. С. Биче-оол база келген, спортчуларның дидим демиселин хөлчок сонуургаң, оларның чедиишкинниг оюнун деткип, хөлзеп, хөөреп олурарын эскерген мен. Эки аданың эрес оглунга арттырын бергени үнелиг үлегери ол-дур. Буян Сибирьниң шыырак деңзи мөгелери-биле чаңгыс эвес удаа таваржып, кижизиг мөзү-бүдүытүг, спортка чүткүлдүг, кызымак талаларын көргүскен болдур ийин. Оон бадыткалдыг бир чижээ бо: эрткен чылдың декабрьда Абаканга болуп эрткен Сергей Карамчаковтуң аттыг турнирге киришкеш, бодунуң деңзизинге Хакасиядан шыырак деңзи 5 спорт мастерин октап алган. Ыпчан ол бодунуң деңзизинге II черни ээлээн. А III черни Сербигешев алган.

Буян Биче-оол чүү кижил? Ол Кызылда күрүпениң педагогика институдунуң биология-химия факультединиң студентизи. Бирги курстан эгелеп ол чүгле «5» демдекке өөренип келген, быжыг сагылга-чурумнуг, хөй-ниитичи студент.

Эрткен чылдың ноябрьда Кызылга болуп эрткен Азия диптиң бирги чери деңзи самбо маргылдаазынга киришкеш, Тываның командазындан чааскаан Азия чемпиону атка төлептиг болганы база бир улуг чедиишкин-дир. Ынчан будунга кемдээшкин алган-даа турган болза, эмчилер хүрежирин чөпшээревейн турда-ла, финал оюнга киришкеш, Россияның шыырак деңзи спортчузу, спорт мастери Рековту сан-биле тиилеп алган.

Буянның амгы тренери алдарлыг спорт мастери Александр Доржу. Буян бичиизинден-не спортка ынак оол болуп өзүп келген. Бирги классчы турган-ла, Кызылдың дөрткү микрорайонунда бир бажыңның подвалынга ажыттынган клубка хүрежип турган ачазын эдерип барып турган спортка хандыкшаан. Маадыр Биче-оол, Долбан Самдан болгаш оон-даа өске тренерлериң өөредии-биле мандып үнгеш, улуг спортче кирген.

Аныяк спортчу Буян Владимирович Биче-оолдуң чедиишкинин чайгы шагда үнүштериниң чүлук тыртып кээр үезинде чиирбейге дозулаар-дир мен. Чаш өзүм оон дыңзыгып, чиирбейниң уну улам чооннап, кежи кылыннап өссе-өссе, ыяштың база бир будуу апаар. Будук боорда, хөй бүрүлерлиг, чиирбейлерлиг... Харын-даа катчимистиг-даа будук болгай-ла. Буян Тываның мөгелериниң улуг ыяжының аныяк будуунун бир чиирбейи-дир дээнимниң утказын, номчукчу шын угаар-ла боор.

Ам-даа эки өөрен, белеткеп, Буян, улуг чедиишкиннер, тиилелгелер сээн мурнунда-дыр!

Валентина САТ.

ДЕЛГЕЛГЕГЕ КИРЖИҢЕР

Бо чылдың февраль 7-8 хүннеринде Новосибирскиге хөй янзы кылыглар барааның «Транссибэкспо-95» деп делгелгези болур. Ону Сибирь Ярмарказының ниитилел деткимчези-биле организастап турар. Ук делгелгеге кээп киржир кылдыр Сибирьниң, Поволжьениң, Россияның Соңгу-Барыын, Төп регионнарын чалап, оон иштинде Тыва Республиканың баштай бодунуң девискээринге презентация эрттиргеш, оон түннели-биле бо делгелгеге киржир аргалыг-дыр деп чалап турар.

Тыва Республикага ындыг арга тыптын келгенин барымдаалааш, ТР-ниң Күрүне секретары, Президентиниң болган Чазактың администрациязының удуртукчузу В. Очур-оолдуң удуртулгазыбиле 12 кижилиг организастыг комитетти тургускан. Комитеттиң даргазы ТР-ниң Чазааның Баштыңының бирги оралакчызы, даштыкы экономиктиг болгаш улустар аразының харылзааларының яамызының сайыды В. Б. Салчак. Ол делгелгеге биче бүдүрүлгелер, хуу кижилер болгаш тывынгыр-сагынгыр кымнар-даа боттарының бүдүрүн, кылыш, чуруп алган бараанын делген, садыш, келир үеде керээ чарын алгаш, садып алыкчы-биле кады ажылдан болур аргалыг-дыр.

Ук делгелгени сонуургаң турар, аңаа киржир күзелдиглер регионнар аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның удуртукчузу Э. Х. Ооржак-биле (телефон 3-67-20) азы ТР-ниң Инвестиция болгаш бүдүрүлге ээзин деткиир комитединиң маркетинг килдизиниң начальниги В.-Д. Бузур-оол-биле (тел. 3-82-01) харылзажып болур.

Төрүттүнген хүннүңер-биле!

Бистиң хүндүлүг ачавыс **Чадамба Курашпаевич ООРЖАК** Сүт-Хөл кожуунуң ыдыктыг черлериниң бирээзи Кызыл-Тайга кырында 80 чыл бурунгаар шагаа бүдүүзүнде төрүттүнген.

Чурттап эрткен чылдарында араттың көшкүн амыдыралын солуп, демнежип ажылдаар изиг күзел-биле МЧАЭ тургусчуп, улаштыр суму секретары ажылының аайы-биле сууржуң чуртталганың үнезин, кедилиин медереп билип, ону чедингир тайылбырлап, чону-биле кеззеде кады демниг ажылдап чораан.

Сууржуң чурттап болур черни шилип ап, амгы Ак-Даш суурнуң баштайгы өргениннен эгелеп бажың-балгадын тудар чудуктарны тайгадан чууктап бадырып, улаштыр аттыбиле төрепчилеп, суур болур бажыңнарны тулар черлеринге эккеп турган тудугжуларның бригадири болуп турза-даа, оларның-биле деңге-ле ажылдаар турган. Амыдыралдың хөгжүлдезинин аайы-биле баштай колхозтуң, чоорту совхозтуң хову, оон соонда мыйыстыг бода мал бригадири болуп ажылдан чораш, улаштыр пенсияже үнгени ол. Ыпчангаш ачавысты Ак-Даш суурнуң эң баштайгы тургузукчу-үндезилекчилериниң бирээзи деп чөптүг санап, кожуунуң экономиказының сайыралынга оон киргеп үлүү дээш Сүт-Хөл кожуун чагыргазы бистиң ачавыска «кожуунуң Хүндүлүг хамаатызы» деп шынаңга тывысканынга сеткиливис ханызындан өөрүп чоруур бис.

Ачавыс бүгү назынында чонунга кончуг кичээнгейлиг, кижилерге кеззеде дузалаарын бодаар. Амгы суурнуң улуг назылыг чаңгыс кижизи болганда суурнуң чону оон арга-сүмезин доктаамал ап, ону боттарының ажы-төлүнүң өөредилге, амыдырал-чуртталгазынга чөптүг ажыглап чоруурлар.

Өстүрүп, кижизидип алганы 5 ажы-төлү бистөрниң ажыл, амыдыралывыстың чаңгыс сүмелекчизи, эң баштайгы үнелекчизи, деткикчизи. Мынчага чедир өөредилгеге, ыңай-бээр кожер-дүжеринге хамаарышкан айтырыгларга хамаанчок, ачавыстың чөпшээрели чокка ажылывыс-даа солун көрбээн бис.

Хүндүлүг ачай, эң ынак байырлалың Шагаа уткуштур сеңээ будүмчелиг кадыкпылды, çагыш-сеткилдің чиик, сергээн, бистиң чол кежиивисти изеп, аравыска ам-даа хөй чылдар чурттаарыңны йөрээп ор бис. Биске чедирген ачыхавыяң дээш мөгейдивис, ачай.

Каа-Хем кожуунда чурттап, ажылдап чоруур оглу, кени Валерий, Лариса, оларның оглу Шактар, кызы Шончалай Ооржактардан база Кызыл хоорайда уруглары Ооржактарның, Мечиннерниң, Кууларларның өг-бүлелериндеи.

Мугур-Акы суурда өрт чериниң ажылдакчызы **Виктор Орус-оолович КУУЛАР** чоокта чаа 40 харлаан. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа изиг байыр чедирип, кадык-чаагай болурун, аас-кежиктиг күзедивис.

Угбалары болгаш дуңмаларындан.

Бистиң ачавыс, честевис, күдээвис **Радомир Доржуевич МОНГУШ** удавас төрүттүнген хүнүн демдеглээр. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа изиг байыр чедирбишаан, чогаадыкчы ажыл-ижинге чедиишкиннерни, кадыкшылды, аас-кежиктиг болурун күзедивис.

Өөнүң ишти Айлаң, оолдары Сүлде, Күдер, Алимаа, чуржааттары Аясмаа, Аяна, Робин, Олеся, каты, кат-пезин Юра, Люба.

● Чоннуң кадыы

БАЙДАЛ ЧОГУМЧАЛЫГ ЭВЕС

Арыг-шевер чорукту сагыварында

Кодур (чесотка) — кештиң шагдан бээр билдингир халдавырлыг аарыгларының бирээзи. Аарыгның өскүдүкчузу — кодур саргызы.

Бистиң чуртувуста кодур ындык-ла копчуг калбак нептерелдиг болбайн турганындан, медицина ажылдакчыларының ол аарыгга кичээнгейи, хамаарылгазы кошкаш дээш ындыг байдалдар тургулаан. Ынчалзажок амгы үеде кодур аажок нептереп эгелээн. Бистиң республикада база ол көстүп кээп, нептереп эгелээн. Аарыгның нептереп, өскүп турарының чылдагаанары хөй талалыг. Социал-экономиктиг байдал дээш кандыг чылдагааннар турбазыл, оон-биле кады кодур аарыының тарап, чышынып болур байдалдарын чонга чедингир өөредиглиг кылдыр тайылбырлавайн турарывыс база уржуктарлыг боон турары чугаажок. Оон-биле кады кижилериң кодурга удур камгалал байдалы сөөлгү чылдарда дыка кошкаан, ол ышкаш кодур аарыынга удур алдының турар хемчеглерге кодур саргызының шыдамыы база кончуг апарган.

Аарыгның өскүүн турарының бир кол-ла чылдагааны — бирги ээлчегде, санитарлыг байдалдың кудузу. Дыка хөй кожуннарда чунар-бажыңнар, хеп чуур черлер ажылдавайн турары чажыт эвес-ле болгай. Санэпидхайгаарал төвүнүң медээзи-биле алырга, кожуунларның хөй кезинде коммунал чунар-бажыңнар негелдеге дүүштүр ажылдавайн турар. Кандыг-бир-ле чылдагаандан оларның ажылында үзүктелиишкин бо-ла болгулай бээр, шуут ажылдавайн турарлары база бар. Чижээ, Тожу кожуунда бар үш чунар-бажыңның чүгле чаңгызы ажыллан турар, Бай-Тайгада алды чунар-бажыңның — үжү, Таңдыда чедиишин ийизи, Улуг-Хем кожуунда он бир чунар-бажыңның алдызы ажыглалда. Малчын коданнарда байдал оон дээредевес. Оон бадыткалы кылдыр дараазында саңтүнүү көрээли. Тес-Хем кожуунда 93 чунар-бажын бар деп бүрүткеттинген болза, оон 49-у хөрек кырында ажыглалда, Таңдыда 120 чунар-бажыңның 30-и, Бай-Тайгада — 78-тиң 35-и ажылдап турар. Ынчап кээрге кодурнуң, профилактиктиг чугула бир хемчег үүлү—кижиниң хууда гигиеназын сагыыры кошкак боон турар-дыр.

Кодур аарыының талазыбиле байдал бистиң республикада дүвүрелди болдуруп турар. Эрткен чылдың оп бир айларын ап көөр болза, кодур аарыы-биле аараан 12141 таварылга бүрүткеттинген. 1993 чылдың ол-ла үезинде турган байдал-биле деңнээр болза, ол 4-5 катап өзүлделиг. Кызыл хоорайда ол 1993 чылдың деңнелиндеи 9,6 катап өскен, 2161 таварылга бүрүткеттинген. Ол талазы-биле байдал Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Өвүр, Тес-Хем, Кызыл кожууннарда нарын. Аарыгның өзүлдези барык-ла бүгү кожуннарда демдеглеттинген.

Кодур аарыының өскүүн турар байдалын өөренип көргеш, аарыгны чавырылдырар болгаш медицина албан черлериниң ол талазыбиле ажыл-чорудулгазын кожууннар, хоорай чагыргалары-биле дүүштүрер сорулгабиле республиканың Кадык камгалал яамызының чанында кодур болгаш шээр аарыглары-биле ажылдаар республика штабын тургускан.

Штабтың хуралынга кодур-биле демиселдиң чер-черде чоруп турарының байдалын чугаалажып, сайгарын турар болгаш, ол талазы-биле кылып турар ажылдарны демдеглевишаан, чедир кылдынмайн турар түүлдер эвээш эвес деп айтып турар. Чижээ, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожуннарда кодур аарыының өскүүн нептерээнинің бир чылдагааны — аарыг кижилерни илередир, баш удур хемчеглер алыр талазы-биле комплекстиг ажылдарны тодаргай чорутпайн келгени, аарыг кижилерни эмнээри-биле хаара тудуп турарының деннели чавыс. Чөөн-Хемчик кожуунда аарыг кижилерни илередир, эмнээр хемчеглерни организастап турганы (июньдан сентябрьга чедир) кошкак. Халдавырлыг аарыгга удур хемчеглер ап чорударынга таарымча чок соок үелериниң келгени-биле кодурдан аараан кижилериниң саны кожуунда көвүдээн. Көжүрүп турар дезокамераларның ажылын организастааны үзүктелиишкинниг.

Кызыл кожуунда хыналданы чүгле уруглар албан черлеринге чоруткан боон турар, ынчангаш аарыг кижилерни илередир, эмнээр ажыл база негелдеге дүүшпес. Өвүрде бо аарыг эрткен чылда турган байдалдан 36 катап өскен.

Кодур-биле демисел чорудар республика штавы эрткен чылда болуп эрткен сөөлгү хуралынга аарыг кижилерни илередир, эмнээр ажыл Таңды болгаш өскедаа кожууннарда негелдеге дүүшпес деп айыттынган. Аарыгга удур дээштиг хемчеглерни, чунар-бажыңнарны ажыглаан, аарыг кижилерни үе-шаанда эмнеп, оон нептерээн черлеринге дезинфекцияны чорудун турган, копчуг шыңгыы чорударының чугулазын тодаргай сорулга кылдыр чугаалашкан. Чүге дизе чугула ол негелделер кожууннарда бүрүнү-биле сагыттынмайн турар. Чамдык кожууннарда кожуун эмнелгези, санэпидхайгаарал төптери, социал камгалал килдистери быжыг харылзаалыг ажылды, хөделиишкиннерни чедип албаан боон турар. Ол талазы-биле чугула айтырыгларны шиитпирлежиринге тус чер чагыргаларының удуртулгазы кыдыынга артпас ужурлуг. Эмнелгелерге оларның талазындан сан-хөө талазы-биле болдунар-ла дузаны чедирери кончуг чугула боон турар. Социал камгалал килдистеринден база дуза эргежок чугула. Чүге дизе дуза дыка херек, хандырылгазының деннели чавыс өгбүлелер бар, оларны кичээнгейге алыр апаар.

Кодур-биле демиселге чугула черни санитар пропагандазы ээлээр ужурлуг. Чурттакчы чонның бодундан база ол талазы-биле хөйле түүлдер хамааржыр. Ынчангаш кодур — халдавырлыг аарыг дээрзин утпайн, бодунарның болгаш силерни долгандыр турар кижилерниң кадыын бодаар болзуңарза эки.

Галина ПРОКУДИНА.

Республиканың медицинлпрофилактика төвүнүң кол эмчизи.

Хүреш

ДОРУГ-АСКЫР ЭРТЕР, ДОРУГ-ООЛ ШҮГЛҮР

дээп чугаалар 1950-60 чылдарда Хөндергей чонунга дыргын тараан турган. Ырда киргеп көктүг-шыктыг Хөндергей чурттуг Доруг-оол Сарыг-Хайырыкпанович дугайында каксы сактыышкынны бижиир бодадым. Оон төрээн эргим, ынак аважы Торга Монгуш хөй мал өстүргени дээш Тыва Арат Республиканың ордени-биле база шаңнаткан.

Бо мөге кижээ Чадаанага ужуражы бергенимде, чаңгыс чер-чурттугларым, ССРЭ-ниң хостуг хүрешке баштайгы спорт мастерлери Александр Чүлдүк, Федор Ондар, институтка кады өөренип чорааным, ам эртемден Өргелээр Ондар суглар сагыжымга кирип, оларның каяа, канчаар хүрежип чорааны караамга көстүп кээр чорду.

Ынчангаш бо мөге кижини шагдан бээр таныыр-даа чоразумза, чоок чугаалажып көрбээн мен. Шыпап-ла, мөге Доруг-оолдуң 1954 чылда Тываның ССРЭ-ге каттышканының 10 чыл оюнда хүрешкеш шүүлгепин ам-даа сактып чоруур мен. Каяа, канчаар хүрежип, ажылдап, өгбүле тудуп чорааның айтырып, оон-биле бир катап ижин-кара чокка хөөрешкен мен.

«Аваңарның, ачаңарның төөгүүнде хүрежип чораан кижи бар бе, Монгуш?» — деп. оон сонуургаң айтырдым.

— Ачам шаанда Өвүрге чурттап турган, моолдар-биле хүрежип чораан. Чогум улуг хүрешке киржин, шүүндаа чорбаан, ат-алдарлыг-даа эвес кижи дээр чораан —диди.

Доруг-оол Монгуш 1953 чылдан бээр сумуга, кожуунга болгулаан хүрештерге киржип эгелээн. Чөөн-Хемчик кожуунга дөрт, колхозтар, совхозтар байырлалдарынга алды катап шүүлген. Республика чемпионадынга дөрт удаа үжүүрлешкен. А шаңналдыг черлөрни ап чорааны дыка хөй. Ол Тываның сураглыг мөгелери Семис-оол Сарыглар, Комбу, Дуктүг-Ары, Мартаажык, Маркелов, Киров, Аскиров, Бүрүнаа, Чылбак-оол, Сүүр-оол, Кумаяк, Борбак-Сат, Байыр-Белек, Додоо, Лаажык болгаш өскелерни-даа адап, чылыыбиле сактып чугаалаар. Бо мөгелериң чамдыызы ам бистиң аравыста чок.

Ол мындыг бир солун төөгүү чугаалады. 1957 чылда тараалаң Таңды кожуунга тараа сөөртүп ажылдап турган, «Тиилелге» совхозка 64 мөгениң хүрежинге шүүлген. Комбу Донгак үжүүрлешкен.

1957 чылда ССРЭ-ниң Улустарының бирги спартакиадазынга киржир аас-кежик Доруг-оол, Комбу, Семис-оол, Мартаажык сугларга таварышкан. Оларны областың спорт удуртукчузу болгаш Чөөн-Хемчик кожуунның спорт төвүлелиниң даргазы, хоочун спортчу Шилек Дилгижек үдеп чораан. Ол чүгле хүрежир эвес, күш-ажылга база мурнакчы кижи чораан. Үжен алды чыл иштинде чолаачылап келген. Төлептиг ажыл-ижи дээш, Лениниң 100 харлааның таварыштыр юбилейжи медаль-биле шаңнаткан. Ол оп уругнуң эргим адазы. Өөнүң ишти Серен Ефиповна Монгуш Бажың-Алаак чурттуг, Маадыр не, аар аараан чок апарган. Уруглары өскүс артса-даа, оларны улуг кижилер кыллыр адазы өстүрүп каан.

— Хүрежип чораан мөгелерден кымнарны эң-не үнелээр силер? — деп оон айтырдым.

— Дүктүг-Ары биле Комбу Донгак-ла болгай—деп, ол харылалды.

База бир солун, онзагай үүл — Хөндергейде 232 килограмм деңзилиг көдүрер-даш бар. Ол дашты Комбу биле Доруг-оол көдүрүп турган. Ону амгы бистиң аныяк мөгелеривис угбас болган. Харын-даа ук көдүрер-дашты Комбу суурга эккээрге, ис чок чиде берген-деп чугаалар база тургулаан. Комбу ону мурнунда чыткан черинге дедир аппарын каан кижи болган. Комбу Донгак дээрге үүгле Чөөн-Хемчикке эвес, бүгү Тывага ат-алдары алгаан, шыырак мөге чораан. Чаңгыс чер-чурттуглары оон алын адавас. анаа-ла Араазай дижирлер.

Чугаавыс сөөлүнде Доруг-оолдуң кожуунга, республикага хүрежип чорааның сактып чугаалашкан бис. 1954 чылда Чадаанага Баян-Таланың мөгези Семис-оол Монгуш-биле үжүүрлешкен. Ийменин Тырыкпан-биле база үжүүрлешкен боон турар. Хоочун мөгелер-биле чугаалажып, оларның сактыышкыннарын дыңнап, билип алыры аныяктарга улуг өөредиг деп санап чоруур мен.

Доруг-оол Монгуш — тыва спортту ССРЭ-те төлээлеп чораан чаңгыс чер-чурттуувус. Ол ам-даа Чадаананың профтехучилищезинде таныыллап ажыллаан турар.

Шаалый МОНГУШ.

Чөөн-Хемчик кожуун.

ТОРГААЛ ШЫҢГЫЫ. БОДАНЫҢАР

Орук шимчээшкининиң дурумун хажытканы дээш база машинаны эзирик башкарын чорааны дээш шоолуг-ла эвес акша-биле торгаар турган. Моон мурнунда машинаны эзирик башкарын чорааны дээш эң-не адаккы ийи шалын хемчээли-биле торгап турду. Чолаачылар, ам оваарынмас болзуңарза хоржок! Кызыл хоорай чагыргазының доктаалын ёзугаар машинаны эзирик кижи башкарын чораан болза, ону ам адаккы ийи эвес, а 10 катап шалын хемчээли-биле торгаар. Чок болза 12 ай иштинде машина мунар эргезин казыыр. Бир эвес бодунуң машиназын эзирик өске кижиге мундурар болза база-ла ындыг торгаалга таваржыр. Ол-даа ажырбас боор.

Оон дора чүве чүл дизе, машинаны эзирик башкарын чорааш, бир чыл иштинде катап туттурар болза, буруулуг чолаачыны адаккы 30 шалың хемчээли-биле торгаар. Машинаны эзирик башкарар кижилер боданза чогуур. Бир чыл иштинде ийи катап туттурар болзуңза, машина башкарар эргеңни 3 чыл дургузунда казыыр. Орук чурумун хажыдып, кемдээшкин кылыр, азы материалдыг улуг каражага чедирер болза, адаккы 40 шалын хемчээлинге торгаар.

Машина башкарар эргезин казыткаш, чөпшээрел чок чораанда база эзирик башкарган болза, адаккы 45 шалың хемчээлинге торгаар.

КАИ ажылдакчылары сөөлгү үеде эзирик 33 чолаачыны туткан. Олар болза пассажир АТБ-зиндеи В. С. Саая, Э. Е. Донгак, «Тыва газ» черинден Ю. М. Петроченко, «Тыва коммунэнергия» черинден С. И. Пахомов болгаш өскелер-даа.

Бо айның 12 хонуктарында Кызыл хоорайга 20 автоавария болган. Аңаа 3 кижи балыгланган, 6 авариянны эзирик чолаачылар кылган.

Анатолий СТЕБАКОВ.

Гонорарын—(«Шынга»).

ЧАРЛААЛДАР

САДЫП ТУР

Эдилели эки, кожуглуг МТЗ-80Л тракторну садып турар. УАЗ-469 машинага орнап болур. Телефону 3-70-88.

Кызылдың пассажир сөөртүр АТБ-зинге бедик мергежилдиг септелге ажылчыннары, гаражка ажылдаар электрик, газ-биле дунзаалаар мергежилдиг кижини, чазаныкчыны, моторист кижини, кондукторларны ажылче чалап турар.

Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, 55 дугаар бажыңга кээр азы 3-12-54 телефонче долгаар.

«ОПТ БОЛГАШ РОЗНИЦА» деп акционерлиг нинтилел чаа бараанар келгенин дыңнадып тур:

— деңзилеп садар болгаш хаптыг печеньелер;
— мармелад;
— Пастила;
— Шоколадтыг зефир;
— Шай;
— Апельсиннер;
— Уругларга кат-чимистиг чемнер;
— Күргаг ажыткы:
— Мөңгүнден кылган илчирбе, сырга;
— Электрилиг быжырыкчы.

Хүндүлүг садып алыкчылар, Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунда 25 дугаарлыг садыгга кээп чаа бараанларны садып алырынче силерни чалап тур бис. № 2 автобус-биле «Тараа сайгарар база» деп автобус доктаар черге чедер. Магазин 8.30 шактан 16.30 шакка чедир ажыллаар.

САДЫП АЛЫКЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

— Грузияга бүдүрген сарыг шаг (2 килограмм) — 12.000 рубль.
— Дээди сорттуң далганы 1 кг. — 1300 рубль
— Кухняга ажыглаар дериг-хереклелдер — 750.000 рубль.
— ИЖ 2715-тиң чаа кузову—10 млн. рубл.
— ГАЗ-66-га хереглээр чүүк көдүртүр хереклел — 650.000 рубль.

Харылзажыр телефоннары: 3-87-24.
17 шактан 20 шакка чедир.

КИНО

Январь 19-та

«НАЙЫРАЛ»: «Россия дугайында дүш» (Япония-Россия) 10.00, 12.00, 14.00, 15.00 шактарда **Видеозалга:** «Полицейниң төөгүзү» (Гонконг, 2 сериялыг) 9.30, 13.00, 16.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Чаттерлей деп аныяк кыс» 13.00, 14.50, 16.40 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Авокадо джунглилериниде дээрбечи хөрээженнер» 12.00, 13.50, 15.40, 17.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Тажы» (2 сериялыг) 13.00, 15.20, 17.20 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп (харыысалгалыг секретарь).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82. 3-34-57, культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11. очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер—2-27-41; солун келбейн баргында — 3-57-92. 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының сагылдазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделада 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 15460. Индекс 54240. Чагыг № 35—279.